

Արարատ Մ. Հակոբյան
Պատմ. գիտ. դոկտոր

«ՆԱԽԿԻՆ ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆՆԵՐԻ» 1923 Թ. ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԸ

Պատմաքննական վերաբժնորումների լույսի ներքո*

Բանալի բառեր – ՀՅԴ, համագումար, լուծարում, Ա. Բակունց, Խորհրդային Հայաստան, սղագրական արձանագրություն, հայկոմկուս, սոցիալական ծագում, Ա. Մռավյան, որոշում, բանաձև, 2-րդ Ինտերնացիոնալ:

Մուտք

Հայաստանի խորհրդայնացման առաջին իսկ օրից (1920 թ. դեկտեմբերի 2) Հայաստանի կոմունիստական (բոլշևիկյան) կուսակցությունը (ՀԿ(բ) Կ) իր մենիշխանությունը հաստատելու և ամրապնդելու համար Մոսկվայի հրահանգով ձեռնամուխ եղավ հանրապետությունում գործող բոլոր քաղաքական ուժերի և առաջին հերթին նախկին կառավարող կուսակցության՝ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության (ՀՅԴ) կազմաքանդման ու լուծարման գործընթացին:

Թեև Երևանի՝ դեկտեմբերի 2-ի Դրո-Լեգրան համաձայնագրով խաղաղ ճանապարհով իշխանության եկած Հայիեդկոմը պարտավորվել էր չհետապնդել ու չհալածել նախկին կառավարության անդամներին, նախկին բանակի սպաներին և այլ պաշտոնյաներին, իսկ համաձայնագրի կետերից մեկով (թիվ 6) խոստացել էր անգամ կազմել խառը (կոալիցիոն) կառավարություն՝ 5 կոմունիստ, 2 դաշնակցական¹, սակայն Կարմիր բանակի՝ Բաքվից Հայաստան մուտք գործելուց հետո ոչ միայն չհարգեց պայմանագրի կետերը, այլև գործնականում սկսվեց չհայտարարված պատերազմ ՀՅ Դաշնակցության և նյուս՝ «մանր բուրժուական» կամ «բուրժուական» որակվող (ՀԺԿ, Հնչակ, Սոց-դեմ. մենշևիկ, Հայ ռամկավար, Սպեցիֆիկ և այլն) կուսակցությունների դեմ՝ նրանց ջախջախելու և դուրս մղելու նպատակով:

Այդ հալածական քաղաքականության անմիջական հետևանքը հանդի-

*Հոդվածն ընդունվել է տպագրության 15.08.2016:

1 Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ.», (քաղաքական պատմություն), փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Եր., 2000, էջ 383-384:

սացող 1921 թ. Փետրվարյան ժողովրդական ապստամբությունը ռուսական կարմիր բանակի միջոցով ճնշելուց հետո հազարավոր մարդիկ՝ կուսակցությունների ներկայացուցիչներ, նախկին հայդուկներ և այլն, բանտաքտորից ու գնդակահարություններից խույս տալով, արտագաղթեցին Պարսկաստան: Նույն թվականի դեկտեմբերի սկզբներին Հայկոմկուսը թատերականացման նմանվող հրապարակային դատ կազմակերպեց ՀՅԴ հայաստանյան կառույցի դեմ և անհիմն մեղադրանքներ ներկայացնելով՝ դոնկիխոտյան վճիռ կայացրեց, որ «Դաշնակցությունը Հայաստանի արևի տակ տեղ չունի և մահվան պիտի դատապարտվի» կամ մեկ այլ ձևակերպմամբ՝ «Դաշնակցությանը դատապարտել բարձրագույն պատժի»: Դաշնակցության հանրային պաշտպանի դերում հանդես եկող պատմաբան, կուսակցական-պետական գործիչ Ա. Հովհաննիսյանը այդ դատավարությունը որակեց «թյուրիմացություն» բառով և ՀՅԴ գործունեությունը համարեց «հայոց պատմության սեփականությունը», որը պետք է արժանանա միայն «պատմության ահեղ դատին»²:

Պատմական զուգահեռի կարգով հիշեցնենք, որ ավելի վաղ «ՀՅԴ գործ» անունով մի դատական գործ էլ ցարական իշխանությունը կազմակերպեց (սարքեց) ՀՅ Դաշնակցության դեմ: Մի քանի տարում 2000-ից ավելի մարդ կալանավորվեց ու հարցաքննվեց, 40 հազար էջանոց դատական գործ կազմվեց և մի քանի ամիս շարունակ՝ 1912 թ. հունվարի 17-ից մինչև մարտի 22-ը, Ս. Պետերբուրգում դատավարություն անցկացվեց, սակայն ցարիզմը իր ուզած արդյունքին չհասավ:

Դարձյալ պատմական զուգահեռ անցկացնելով և գալով մեր ժամանակները՝ հիշեցնենք, որ Հայաստանի երրորդ հանրապետության օրոք՝ 1990-ական թթ. կեսերին, ՀՀՇ-ական իշխանությունները ՀՅԴ-ի դեմ ուղղված՝ «30 + 1»-ի և «Դրո կառույցի» գործերով դատախազ-ներկայացումներ կազմակերպեցին, որովհետև Դաշնակցության աճող կշռից ու ազդեցությունից իշխանությունը կորցնելու վտանգ տեսան:

Այսպիսով, ստացվում է, որ 20-րդ դարում իրար հաջորդած քաղաքական վարչակարգերի կողմից ՀՅԴ-ի դեմ առնվազն երեք անգամ քաղաքական բնույթի դատախազեր (դատապրոցեսներ) են կազմակերպվել:

1. Համագումարի պատմության աղբյուրները

Խորհրդային իշխանության արշալույսին Հայկոմկուսն իր գլխավոր ավտյան ՀՅԴ-ին քայքայելու ու վերացնելու նպատակով ոչ միայն հրապարակային դատ անցկացրեց, այլև հենց Խորհրդային Հայաստանի դաշնակցականների մասնակցությամբ կազմակերպեց Հայաստանի սահմաններում այդ կուսակցության լուծարման (ինքնավերացման) համագումար: Դաշնակցության լուծարման համագումարը պետք է դիտել իբրև 1920-ական թվականների առաջին կեսին խորհրդային երկրում ձեռնարկված՝ էսէռների, մենշևիկների, վրաց մենշևիկների և «մանրբուրժական» որակվող մյուս կուսակցությունների քայքայման քաղաքականության օղակներից մեկը:

² Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ), ֆ. 1457, ց. 1, գ. 199, թ. 10, 24-25, 30-31:

ՀՅԴ հայաստանյան կառույցը պաշտոնապես վերացնելու նպատակով ամիսներ տևող կազմակերպչական ու քարոզչական բնույթի նախապատրաստական աշխատանքներից հետո՝ 1923 թ. նոյեմբերի 20–23–ին գումարվեց ՀՅԴ լուծարման համահայաստանյան համագումարը:

Պաշտոնապես՝ «Նախկին դաշնակցականների համահայաստանյան համագումար» անվանումը ստացած այդ միջոցառման ամբողջական արձանագրությունը պահվում է Հայաստանի ազգային արխիվի 1457 (նախկին 4047) ֆոնդի, 1–ին ցուցակի 220 գործում՝ 135 թերթ ծավալով: Գործը վերնագրված է. «Դաշնակցություն կուսակցության ինքնավերացման՝ նախկին դաշնակցականների Համահայաստանյան համագումարի տղազրական հաշվետվություն», ռուսերեն՝ «Стенографический отчет Всеармянского съезда бывших дашнаков по самоликвидации партии Дашнакцутюн»: Նախկին դաշնակցականների համահայաստանյան համագումարի արձանագրությունները գրքի տեսքով լույս են տեսել Երևանում 1923 թ. «Տրեստի» 1–ին տպարանում՝ Ակսել Բակունցի³ «Երկու խոսք»-ով: Ակներև է, որ համագումարի տղազրական արձանագրությունների հրատարակումը հետապնդել է քարոզչական նպատակ, որպեսզի արտասահմանի աշխատավորական զանգվածները ևս «Հայաստանի օրինակով կազմալուծեն դաշնակցական խմբերն ու կոմիտեները»⁴:

Հետագայում այս գրքի նյութերով ՀՅԴ նշանավոր գործիչ Ռուբենի հարսը՝ Անահիտ Տեր-Մինասյանը, 1991 թ. տպագրել է «Հ. Յ. Դ. ինքնավերացումը Երևանում 1923 թ.» վերտառությամբ հոդված: Մեր նշած արխիվային գործի արձանագրությունը էական կրճատումներով, հատվածաբար տեղ է գտել նաև պրոֆ. Վլ. Ղազախեցյանի կազմած փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուում⁵: Համագումարի գլխավոր կազմակերպիչներից մեկի՝ Ակսել Բակունցի կյանքի ու գործունեության հետ կապված՝ լուծարման համագումարի նյութերը հրատարակվել են գրականագետ Դ. Գասպարյանի մենագրությունում⁶: Սակայն հեղինակը ընտրողաբար տպագրել է միայն Ա. Բակունցի՝ համագումարում ունեցած ելույթները (որպես նիստը նախագահող կամ զեկուցում կարդացող):

Բայց երբ արխիվում պահվող 135–թերթանոց գործը համեմատում ենք նրա հիման վրա հրատարակված չորսօրյա համագումարի նիստերի արձանագրությունների հետ, ապա տեսնում ենք, որ վերջինս նկատելիորեն խմբագրվել է և դրանց միջև կան իմաստային ու նույնիսկ փաստական անձշտություններ և անհամապատասխանու-

3 Խոսքը հայ մեծանուն գրող, արձակագիր Ակսել Բակունցի (1899–1937 թթ.) մասին է: Ծննդյան տվյալներով նրա անուն ազգանունը եղել է Ալեքսանդր Թևոսյան, 1915 թ. ՀՅԴ անդամ, 1924 թ. ընդունվել է ՀամԿ/բ/Կ շարքերը՝ իբրև անդամության թեկնածու, գործուն մասնակցություն է ունեցել հանրապետության հասարակական-գրական կյանքին, իր նախկին կուսակցական պատկանելիության համար ենթարկվել է քաղաքական հետապնդումների և ԽՍՀՄ Գերագույն դատարանի զինվորական հանձնաժողովի վճռով դատապարտվել է գնդակահարության, որն ի կատար է ածվել 1937 թ. հուլիսի 8–ին:

4 Նախկին շարքային դաշնակցականների համահայաստանյան համագումարի արձանագրությունները, (Ստենոգրաֆիական հաշվետվություն), 20–23 նոյեմբերի 1923թ., (այսուհետ՝ Հայաստանի նախկին դաշնակցականների համագումար), Եր., 1923, էջ 5:

5 Տե՛ս «Հ. Յ. Դաշնակցությունը և խորհրդային իշխանությունը (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու)», խմբագիր և կազմող Վ. Ն. Ղազախեցյան, Եր., 1999, էջ 130–148:

6 Տե՛ս Գասպարյան Դ., Ակսել Բակունց, կյանքը և ստեղծագործությունը, Եր., 2009, 321–336:

թյուններ: Օրինակ՝ ՀՅ Դաշնակցությունից հեռացողների վերաբերյալ Ա. Բակունցի հայտնած տվյալներով՝ միջնակարգ կրթություն ունեցողների տոկոսը արխիվային գործում նշված է 26, իսկ այդ նույն գործի հիման վրա հրատարակված գրքում՝ 20 տոկոս⁷: Այդ իսկ պատճառով խնդիրը քննելիս որպես աղբյուրագիտական հիմք՝ առաջին հերթին հենվելու ենք արխիվային գործի վրա:

Անդրադառնալով համագումարի արձանագրության վերտառությանը՝ համաձայն չենք **նախկին դաշնակցականներ** ձևակերպմանը, որովհետև համագումարին մասնակից 247 պատգամավորները (էլ չենք խոսում փաստաթղթում նշվող 4000-ից ավելի կուսանդամների մասին), դեռևս համարվել են դաշնակցականներ, ուստի մենք այդ հասկացությունն օգտագործում ենք չակերտների մեջ: Ու թեև համոզելով, վախեցնելով, ուժով ու հարկադրանքով նրանք հայտարարություն էին տվել ՀՅ Դաշնակցությունից հեռանալու մասին, սակայն այդ հարցը պետք է վճռվեր հրավիրվելիք համագումարում: Ուրեմն «նախկին դաշնակցական» հասկացությունը պայմանականորեն պետք է գործածել: Նրանք հին թե նոր, ակտիվ, թե պասիվ դեռևս համարվել են այդ կուսակցության անդամ: Հետագա շարադրանքից կարելի է տեսնել, որ համագումարի ընթացքում պատգամավորների տված հարցերից, ունեցած ելույթներից, ռեպլիկներից ակներև է դառնում, որ նրանց մի զգալի մասը համոզմունքով և մտածելակերպով շարունակել է մնալ դաշնակցական: Անգամ համագումարի նախաձեռնող և ամենակտիվ մասնակից Ա. Բակունցը, մեր կարծիքով, հեռացած չի եղել ՀՅ Դաշնակցությունից: Այդ մասին է վկայում 1924 թ. փետրվարի 24-ին գրված նրա ինքնակենսագրականը⁸: Միայն լուծարիչ համագումարից հետո Բակունցը հանդես է գալիս ՀՅԴ շարքերից հեռանալու և կոմկուսի շարքերը ընդունվելու հայտարարությամբ⁹:

2. Համագումարի նախապատրաստումը և բացումը

Անկասկած, ՀՅԴ հայաստանյան կառույցի լուծարման նպատակ ունեցող համագումարը չի եղել ինքնաբոլոս և նախաձեռնվել է Հայկոմկուսի կողմից: Ռուսաստանի օրինակով այս քայլը ձեռնարկել են կուսակցական-պետական մարմինները: Այդ նպատակով ՀԿ/բ/Կ ԿԿ-ի 1923 թ. սեպտեմբերի 24-26-ի պլենումում որոշում էր ընդունվել հիմնել հանձնաժողով՝ Դաշնակցություն կուսակցության քաղաքական և կազմակերպական քայքայման աշխատանքները վարելու համար: Ուստի ԿԿ-ի նախագահությունը հոկտեմբերի 2-ի որոշմամբ ստեղծում է համապատասխան հանձնաժողով, որի կազմում ընդգրկվում են Շ. Ամիրխանյանը, Ա. Կարինյանը և Ա. Շահումվարյանը¹⁰: Լուծարման համագումարը կազմակերպելու համար

7 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 220, թ. 13, Հայաստանի նախկին դաշնակցականների համագումար, էջ 20:
8 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 4, ց. 2, գ. 1218, թ. 5-6:

9 Ըստ ինքնակենսագրականի՝ 1924 թ. սեպտեմբերի 16-ին Բակունցը դիմել է Հոդժողկոմատի կոմբջժին կուս. շարքերը մտնելու: Նախկին դաշնակցական Ա. Բակունցի դիմումը լսել է ՀԿ(բ)Կ Երևանի քաղաքային կոմիտեի նախագահությունը և ընդհանուր հիմունքներով նա ընդունվել է որպես կուս. թեկնածու:

10 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 3, գ. 7, թ. 48:

ՀամԿ/բ/Կ Անդրերկրկուճ՝ Ա. Սյանսիկյանի զեկուցմամբ հանձնարարում է Հայկոմկուսի ԿԿ-ին այդ նպատակով «ամենասեղմ կարգով միջոցներ բաց թողնել»¹¹: Նույն որոշումը կրկնվել է նոյեմբերի 8-ին՝ «Գաղտնի ծախսերի համար ՀԿ/բ/Կ ԿԿ-ին միջոցներ բաց թողնել»¹²: Այս ամենը վկայում է, որ ՀՅ Դաշնակցության լուծարման համագումարի կազմակերպումը և անցկացումը համարվել է կուսակցական-պետական կարևոր միջոցառում: Հարկավոր էր առաջին հերթին Հայաստանում կազմաքանդել ու վերացնել Հայկոմկուսի համար ամենավտանգավոր քաղաքական ուժը:

ՀԿ/Բ/Կ ԿԿ-ի գիտությամբ ու հրահանգով չորս-հինգ ամիս տևած նախապատրաստական աշխատանքներից հետո, 1923 թ. նոյեմբերի 20-ին՝ երեկոյան ժամը 6-ին (արխիվային գործում և «Խորհրդային Հայաստան» թերթում նշված է անգամ ժամը 8-ին), Երևանի պետական թատրոնի դահլիճում 3-րդ Ինտերնացիոնալի և համաշխարհային հեղափոխության կարգախոսների ներքո տեղի ունեցավ համագումարի հանդիսավոր բացումը: «Այսօր,- կարդում ենք Հայկոմկուսի ԿԿ-ի պաշտոնաթերթ «Խորհրդային Հայաստանում», - բացվում է շարքային նախկին դաշնակցականների համահայաստանյան համագումարը: Վերջին 5 ամիսներին տեղի են ունեցել ժողովներ ու դեկլարացիաներ, որոնցով զանգվածաբար հրաժարվել են Դաշնակցությունից: Հրավիրվել են նախ գավառակային, ապա գավառային կոնֆերանսներ, իսկ այսօր գումարվում է համահայաստանյան համագումարը, որ ոճրագործ այդ կուսակցությունը այլևս գոյություն չունի Հայաստանի համար և իրավունք չունի խոսելու հայ ժողովրդի անունից»¹³: Ի նշանավորումն համագումարի բացման՝ նախաձեռնող Բյուրոն «Մենք խզում ենք մեր կապերը Դաշնակցությունից և մտնում 3-րդ Ինտերնացիոնալի դրոշի տակ» կարգախոսով լուս ընծայեց անգամ «Լրաբեր» մեկօրյա թերթը¹⁴:

Համագումարի բացումն իրականացրեց նախաձեռնող Բյուրոյի ղեկավար, ՀՅԴ անդամ Ա. Բակունցը: Իր խոսքում նա նշեց, որ չորս ամիս շարունակ իրենք նախապատրաստվել են համագումարին և որ համագումարից հետո ավելի քան 4000 նախկին շարքային դաշնակցականներ, հանձինս իրենց լիազոր պատգամավորների, պետք է վերագնահատեն Դաշնակցության գործունեությունը, հեռանան այդ կուսակցությունից և լինեն Խորհրդային Հայաստանի վերաշինման մասնակից¹⁵: Բակունցը ընդգծում էր, որ «մենք այլևս անկարող ենք մնալ Դաշնակցության մեջ»¹⁶: Բակունցի արտահայտած սույն միտքը գալիս է հաստատելու մեր այն պնդումը, որ համագումարի պատգամավորները և հայտարարություն տվածները դեռևս շարունակում էին մնալ Դաշնակցության անդամ: Ուստի նա հասկացնում էր, որ հարկավոր է հեռանալ Դաշնակցությունից ոչ միայն որպես անդամ, այլև հայացքներով ու մտածելակերպով: «Հրաժարվելով Դաշնակցությունից,- շարունակում էր Բակունցը,- մենք մեր կենսունակ ուժերը ի սպաս ենք

11 ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 3, գ. 11, թ. 86:

12 Նույն տեղում, թ. 93:

13 «Խորհրդային Հայաստան», 20 նոյեմբերի, 1923 թ.:

14 ՏՆ «Լրաբեր», Եր., 20 նոյեմբերի, 1923 թ.:

15 ՏՆ ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 220, թ. 2-3:

16 Հայաստանի նախկին դաշնակցականների համագումար, էջ 7:

դնում Խորհրդային Հայաստանի վերաշինման ու պայքարին՝ ուղղված այն բոլոր շարժումների դեմ, որոնք նպատակ կունենան խախտելու մեր ազատ կյանքը»¹⁷:

Քանի որ իր բացման խոսքում Ա. Բակունցը ակնարկում էր Հայաստանում 4000 նախկին դաշնակցականների առկայության մասին, այս թվի վերաբերյալ հարկ ենք համարում տալ որոշ պարզաբանումներ: Ավելի ուշ համագումարի մասնակիցների և Հայաստանի շարքային դաշնակցականների ստույգ թվաքանակի վերաբերյալ նրա անունից 2-րդ Ինտերնացիոնալի միջազգային բյուրոյին ուղղված նամակից տեղեկանում ենք, որ համագումարին մասնակցել է 247 պատգամավոր՝ ներկայացնելով 4032 շարքային անդամների¹⁸: Սակայն համագումարի ավարտից հետո Արտակարգ հանձնաժողովի (Չեկայի) 1923 թ. դեկտեմբերի վերջի տարեկան ամփոփագրում Հայաստանում Դաշնակցությունից հեռացածների թիվը նշված էր 4300 մարդ¹⁹:

Հարց է ծագում. իրո՞ք 1923 թ. աշնանը Խորհրդային Հայաստանում ՀՅԴ անդամների թիվը եղել է 4000-ի չափ: Մեր կարծիքով նրանք ավելի մեծ թիվ են կազմել, էլ չենք խոսում կուսակցության համակիրների մասին: Պարզվում է, որ Դաշնակցության անդամներից շատերը կուսակցությունից հեռանալու հայտարարություն չեն տվել, մնացել են ծպտյալ վիճակում, չեն արձագանքել համագումարին: Ա. Բակունցը նախաձեռնող Բյուրոյի հաշվետու զեկուցման մեջ նշում է, որ «շատերը չէին ուզում դեկլարացիա տալ»²⁰: Լուծարման համագումարի նախօրյակին՝ նոյեմբերի 15-ին, Հայչեկայի հայտնած տվյալներով կուսակցությունից հեռացել է 2630 մարդ²¹: Հավանաբար խոսքն այստեղ հայտարարություն տված մարդկանց մասին է: Վերոնշյալ զեկուցման հեղինակներն այն միտքն են զարգացնում, որ «համագումարի պատգամավորների շուրջ 20 տոկոսն այն տարրերն են, ովքեր հայտարարություն տալով և խցկվելով պատգամավորների շարքերում, ուզեցել են իրենց վրայից հանել ամեն տեսակ կասկածները և իրենց համար ստեղծել աշխատանքի ավելի լավ պայմաններ»²²: Բակունցն իր զեկուցման մեջ շեշտում էր, որ «Հայաստանում, անշուշտ, մնում են անհատ դաշնակցականներ, որոնք քաղաքացիական քաջություն ցույց տալով, դեկլարացիա չեն տվել»²³: Նա նաև նշում էր, որ, անշուշտ, մնացել են անհատ դաշնակցականներ, ովքեր շարունակում են հավատարիմ մնալ այդ կուսակցությանը, երկար տարիներ գործել են նրա կազմում և «բարոյական մահ են համարում իրանց համար դեկլարացիա տալը. պետք է հարգել այդպիսիների «քաղաքացիական քաջությունը» և թողնել նրանց մնալ սոսկական քաղաքացիներ»²⁴:

17 Նույն տեղում:

18 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 220, թ. 132:

19 Տե՛ս ՀՄԽՀ Արտակարգ հանձնաժողովի 1923 թ. հոկտեմբեր-դեկտեմբեր ժամանակաշրջանի ամփոփագրերը Խորհրդային Հայաստանի իրավիճակի մասին, տե՛ս «Բանքեր Հայաստանի արխիվների» (այսուհետ՝ ԲՀԱ), Եր., 2013, N 1, էջ 111:

20 Հայաստանի նախկին դաշնակցականների համագումար, էջ 18:

21 Տե՛ս ԲՀԱ, Եր. 2013, N 1, էջ 99:

22 ԲՀԱ, Եր., 2013, N 1, էջ 111:

23 ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 220, թ.13:

24 «Խորհրդային Հայաստան», 23 նոյեմբերի, 1923 թ.:

Առաջ անցնելով՝ փաստենք. մեր ձեռքի տակ կան տվյալներ, որ լուծարման համագումարից տարիներ անց էլ ոմանք ցանկություն չեն հայտնել դուրս գալ Դաշնակցության շարքերից: Այսպես, օրինակ, ՀԿ/Բ/Կ Մեղրու շրջկոմի քարտուղար Ս. Բուդումյանը իր վերադասին՝ ԿԿ-ի քարտուղարին ուղղված 1926 թ. փետրվարի 19-ի գրությամբ տեղեկացնում է, որ մինչ օրս նրանցից (դաշնակցականներից) ոչ մեկը հրապարակայնորեն չի հայտարարել Դաշնակցությունից դուրս գալու մասին: «Նրանք բոլորը, - շարունակում է կուսշրջկոմի քարտուղարը, - առանց բացառության, ներկայումս եռանդուն կերպով զբաղված են Մեղրու շրջանում իրենց կուսակցության շարքերը ամրապնդելու կազմակերպական աշխատանքով»²⁵:

Հարց է ծագում. որո՞նք էին այն կովանները, որ, այնուամենայնիվ, ՀՅԴ-ն Հայաստանում խորհրդային իշխանությանը դիմակայելու որոշակի հող էր պահպանում. քաղաքական առումով դա ազգային հարցի ոչ հայանպաստ լուծումն էր: Բավական է հիշել Մոսկվա-Կարսի պայմանագրերը, Լեռնային Ղարաբաղի բռնակցումը Ադրբեջանին և այլն: Սոցիալ-տնտեսական ոլորտում պահպանվում էր երկրի քայքայված վիճակը, հարկային ծանր բեռը, չքավորությունը, սովը, գործազրկությունը, գործադուլները և այլն:

Ա. Բակունցի բացման խոսքից հետո համագումարում ողջույնի խոսքերով հանդես են գալիս Ալեքսանդրապոլի, Նոր Բայազետի, Զանգեզուրի, Էջմիածնի գավրյուրոների ներկայացուցիչները, երիտասարդ դաշնակցականների համագումարի նախաձեռնող Բյուրոյի ներկայացուցիչ Լ. Մարությանը, Բաքվի բանվորների ներկայացուցիչներ և այլն²⁶:

Կազմվում է 5 հոգուց բաղկացած նախագահություն, նաև քարտուղարություն, խմբագրական և մանդատային հանձնաժողովներ: Նախագահության անդամ են ընտրվում Ալեքսանդր Բակունցը, Պողոս Տեր-Պողոսյանը, Գրիգոր Բալասբեկյանը, Հարություն Թումյանը և Սիմյոն Փոլյանը: Ինչպես բնորոշ էր խորհրդային վարչակարգին, որոտընդոտ ծափերով համագումարի պատվավոր նախագահ են ընտրվում Լենինը, Զինովկը, Տրոցկին, Մյասնիկյանը, Համբարձումյանը, Լուկաշինը և Շահումյալարյանը: Որոշվում է համագումարի անունից ողջույնի հեռագիր ուղարկել պատվավոր նախագահներին:

Հաստատվում է օրակարգը, սահմանվում ռեզլամենտը. նիստերը ընթանալու էին դժնփակ:

Օրակարգում դրված էին հետևյալ հարցերը.

1. Զեկուցում նախաձեռնող Բյուրոյի գործունեության մասին,
2. Զեկուցում միջազգային քաղաքական դրության մասին,
3. Դաշնակցության անցյալի և գործունեության վերագնահատում,
4. Ընթացիկ հարցեր²⁷:

25 ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 5, գ. 22, թ. 11:

26 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, գ. 1, գ. 220, թ. 4-7:

27 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, գ. 1, գ. 220, թ. 8, «Խորհրդային Հայաստան», 20 նոյեմբերի 1923 թ., տե՛ս նաև՝ «Բանբեր Հայաստանի արխիվների» (ԲՀԱ), Ե., 2013, N 1, էջ 104: Տեղեկացնենք, որ նոյեմբերի 19-ին ՀԿ(Բ)Կ ԿԿ-ն է երաշխավորել համագումարի օրակարգը (տե՛ս Հ. Յ. Դաշնակցությունը և խորհրդային իշխանությունը, էջ 44):

3. Բակունցի զեկուցման մասին

1923 թ. նոյեմբերի 21-ին՝ առավոտյան (երկրորդ) նիստում (նախագահող Հ. Թումյան), օրակարգի 1-ին հարցի վերաբերյալ զեկուցեց համագումարի նախաձեռնող Բյուրոյի նախագահ Ա. Բակունցը: Վերջինս համագումարի ամբիոնից հայտարարեց. «Ընկերներ Խորհրդային Հայաստանում այլևս դաշնակցական կազմակերպություններ չեն մնացել: Մնացել են միայն անհատներ ու խմբակներ»²⁸: Այնուհետև նա քննադատեց ՀՅԴ կովկասյան կազմակերպության անունից Դրո-Ղազազյանի կողմից արված վերջին հայտարարությունը²⁹ այն որակելով «անտակտ և ոչ ճիշտ»³⁰: Բակունցը քննադատեց դեկլարացիայի հեղինակներին նաև նրա համար, որ «այդ փաստաթղթում ոչ մի խոսք չկա Դաշնակցության լիկվիդացիայի մասին և իբր նրանք հույս ունեն լեգալացնել Դաշնակցությունը»³¹:

Այս կապակցությամբ կցանկանայինք զուգահեռներ անցկացնել Ա. Բակունցի զեկուցման և ՀԿ(Բ)Կ ԿԿ-ի քարտուղար Ա. Հովհաննիսյանի «Նորք» հանդեսում «Դաշնակցության իդեոլոգիայի ընթացիկ կուրսը» հոդվածում արտահայտած մտքերի միջև: Նախ՝ ի տարբերություն Ա. Բակունցի՝ Ա. Հովհաննիսյանը նշել է, որ «Հայաստանում կան դաշնակցական ընդհատակյա թույլ կազմակերպություններ, որոնք տանում են միայն հետախուզական աշխատանքներ իրենց արտասահմանյան մարմինների համար»³²: Այնուհետև, գնահատական տալով ՀՅԴ Կովկասյան խմբերի և Վրաստանի ԿԿ-ի ներկայացուցիչների՝ «Դրո-Ղազազյան և ուրիշներ» դեկլարացիային (հայտարարությանը), այն համարել է «ոչ լիարժեք, որովհետև նրանում չի դատապարտված ՀՅԴ քաղաքական վարքագիծը անցյալում»³³: Այս կապակցությամբ Ա. Բակունցի և Ա. Հովհաննիսյանի արտահայտած մտքերի որոշակի նմանությունից կարելի է եզրակացնել, որ Ա. Բակունցի և համագումարում կարդացված մյուս զեկուցումները, անշուշտ, անցել են ԿԿ-ի գրաքննության մաղով կամ էլ նրանք առաջնորդվել են ԿԿ-ի քարտուղարի՝ ՀՅ Դաշնակցությանը տրված գնահատականներով: Սակայն տվյալ դեպքում Ա. Բակունցը աչքի է ընկել այդ հայտարարությանը տրված ԿԿ-ի քարտուղարից ավելի կոշտ ու ժխտողական

28 ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 220, թ. 9:

29 Խոսքը վերաբերում է Դաշնակցություն կուսակցության կովկասյան կազմակերպությունների 1923 թ. օգոստոսի 1-ի հայտնի դեկլարացիային (հայտարարությանը), որում մասնավորապես անկեղծ հանդգնում էր հայտնվում, որ իրենք «վճռել են չգործել խորհրդային իշխանության դեմ», որ իրենք խորհրդային իշխանության թշնամիներ չեն . . . և որ, ով դրսից, թե ներսից կռիվ կնդի խորհրդային իշխանության դեմ նա հայ ժողովրդի թշնամին է (տե՛ս Հ. Յ. Դաշնակցությունը և Խորհրդային իշխանությունը, էջ 72-73): Խորհրդային իշխանության համար նպաստավոր այդ հայտարարության հրապարակմանը չէր առարկել ՌԿ(Բ)Կ Անդրերկրյունի նախագահությունն իր 1923 թ. հուլիսի 23-ի որոշմամբ: Հայտարարության հրապարակումից հետո որոշվում է ազատել ձեռքակալված դաշնակցականներին, իսկ Դրոյին և Կ. Ղազազյանին թույլատրել մեկնելու արտասահման (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 3, գ. 11, թ. 39): Մյուս կողմից հարկ է նշել, որ Դրո-Ղազազյան խորհրդամեծ հայտարարության կապակցությամբ ՀՅԴ արտասահմանյան մարմինները դժգոհություն են հայտնել: Նրանք բողոքել են, որ Դրոն հանդես է եկել Կովկասի կազմակերպությունների անունից, տե՛ս «Современно секретно»: Лубянка-Сталину о положении в стране (1922-1934 гг.), т. 2, часть 1, М., 2001, с. 33.

30 ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 220, թ. 9:

31 ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 220, թ. 9:

32 «Նորք», Եր. 1923, գ. 3 (ապրիլ-սեպտեմբեր), էջ 169:

33 Նույն տեղում, էջ 183:

որակումներով: Միգուցե դրանով ցանկացել է ավելի ընդգծել իր նվիրվածությունը Հայկումնուսին: Այլապես, ինչպես կարելի է հասկանալ, որ իրենց իսկ՝ Ա. Բակունցի և մյուսների հայտնած տվյալներով միայն ՀՍԽՀ-ում առկա է 4000-ից ավելի դեռևս իր կուսակցությունից պաշտոնապես չհրաժարված ՀՅԴ անդամ, էլ չենք խոսում ավելի մեծաթիվ համակիրների մասին:

Հայաստանի Պետական քաղաքական վարչության (ՊՔՎ) 1923 թ. հունվարի ամփոփագրում, միգուցե չափազանցելով իրական պատկերը՝ հայտնվում էր, որ «Ամբողջ հանրապետությունում նկատվում է դաշնակների կազմակերպական աշխատանքների ուժեղացում: Ամենուրեք տեղի են ունենում դաշնակների ժողովներ: Ենթադրվում է, որ ուզում են զինված ապստամբություն բարձրացնել»³⁴: Ի լրումն Ա. Հովհաննիսյանի արտահայտած մտքին՝ հավելենք, որ ՀՅԴ լուծարման համագումարից հետո՝ 1923 թ. դեկտեմբերի սկզբին, Հայաստանի խորհուրդների 3-րդ համագումարում տրված զեկուցման մեջ Ժողկոմխորհի նախագահ Ս. Լուկաշինը ևս նշել է, որ Հայաստանում դեռևս առկա է Դաշնակցություն կուսակցությունը, ու թեև չկա կուռ կազմակերպություն, սակայն կան առանձին խմբակներ ու անդամներ³⁵:

ՀՅ Դաշնակցությանը տրված այս և հետագա գնահատականների վերաբերյալ միջանկյալ կերպով կցանկանայինք ընդգծել, որ դեռևս ՀՅԴ անդամ Ա. Բակունցը, թեև հապշտապ կերպով փորձել է վերանայել իր քաղաքական անցյալը ու անկեղծորեն ծառայել խորհրդային իշխանությանը, սակայն, որքան էլ դա պարադոքս լինի, հետագայում հայ մեծ արձակագրի ողբերգական ճակատագրում ոչ պակաս դեր են խաղացել լուծարման համագումար նախաձեռնելու, անցկացնելու, ելույթներ ունենալու կապակցությամբ նրա հակառակորդների զրպարտանքներն ու շինծու մեղադրանքները: Այսպես կոչված «ուղղափառ պրոլետարական գրողները» նրան պիտակավորել են որպես նացիոնալիստ, դաշնակ, «ժողովրդի թշնամի», տրոցկիստ և այլն: Մասնավորապես 1936 թ. հունիսի 4-ին տեղի ունեցած ժողովում տխրահռչակ Ն. Զարյանը նշել է. «Դաշնակցական լիկվիդատորների համագումարում նրա (Բակունցի - Ա. Հ.) արտասանած ճառը ոչ թե լիկվիդացիայի ճառ է, այլ քողարկված աշխատանքի անցնելու ձևերի հետագա ծրագիր: ... Իմ խորին համոզմունքով մեր կուսակցական կազմակերպության մեջ Ակսելը եղել է դաշնակցության գիտակից ազենտը...»³⁶: Մինչդեռ Ա. Բակունցի ելույթների նյութերին ծանոթանալիս, ընդհակառակը, կարելի է տեսնել միայն բոլշևիկյան կուսակցությանը հավատարիմ ծառայելու չափից ավելի մեծ նվիրում:

Անդրադառնալով լուծարման համագումարի նախաձեռնող Բյուրոյի կազմակերպական աշխատանքներին՝ Ա. Բակունցը պարզաբանում էր, որ սկզբում ծրագրված էր համակովկասյան համագումար հրավիրել Թիֆլիսի, Բաքվի և այլ կազմակերպությունների մասնակցությամբ, ինչպես և դիմել արտասահմանին՝ համագումարին տալով մի տեսակ համադաշ-

34 Հայաստանը պետական գաղտնի փաստաթղթերում (1922-1929 թթ.), Եր., 2008, էջ 42:

35 Տե՛ս Լուկաշին Ս., Հոդվածներ, զեկուցումներ և ճառեր, Եր., 1986, էջ 162:

36 Գասպարյան Գ., Ակսել Բակունց. կյանքը և ստեղծագործությունը, Եր., 2009, էջ 51:

նակցական բնույթ³⁷: Ինքնին հասկանալի է, որ այդ պլանը մշակվել ու հրահանգավորվել էր Հայկումկուսի ԿԿ-ի խոհանոցում: ԿԿ-ի քարտուղար Ս. Լուկաշինը ՀԿ(բ)Կ 1-ին համագումարի առթիվ 1922 թ. հունվարի 25-ին տպագրված հոդվածում մասնավորապես նշում էր, որ հարկավոր է քայքայել և վարկաբեկել դաշնակցությունը նաև «կարմիր գծից» այն կողմ արտասահմանում³⁸: Նույն կերպ, ՀԿ(բ)Կ 2-րդ համագումարում (1923 թ. փետրվար) ԿԿ-ի քաղաքական հաշվետվության մեջ Ս. Լուկաշինը կրկին կուսակցության կարևոր խնդիրներից էր համարում՝ «**Դաշնակների քայքայումը արտասահմանում**»³⁹: Սակայն ինչ-ինչ հանգամանքների հետևանքով հարցը հետաձգվել էր և որոշվել առայժմ սահմանափակվել համահայաստանյան համագումարով: Այս կապակցությամբ կարելի է ենթադրել, որ ա) հավանաբար տեղերից արձագանք չի եղել, բ) նման համագումարի հրավիրումը կազմակերպչական շատ մեծ աշխատանք կպահանջեր, գ) կամ էլ, որը քիչ հավանական է, խորհրդային իշխանությունները վախեցել են, որ նման ձեռնակի դեպքում դրսաշխարհի հայկական միջավայրում մեծ աղմուկ և դիմակայություն կառաջանա: Մեր կարծիքով, արտասահմանում ՀՅԴ քայքայման ամեն տեսակ փորձ, անշուշտ, կծախողվեր:

ՀՅԴ Պուքրեշի (Բուխարեստի) խորհրդաժողովում (1921 թ. ապրիլ) քննության առնելով Բյուրոյի գործունեությունը, նրա անբավարար կազմակերպական աշխատանքը նոր փոփոխված պայմաններում՝ խնդիր էր դրվել ուժեղացնել կուսակցության շարքերի գաղափարական համախմբումը և կանգնած մնալ «Միացյալ Հայաստանի անկախության տեսլետի վրա»⁴⁰: Երկու տարի անց՝ 1923 թ. ապրիլ-մայիսին տեղի ունեցած ՀՅԴ Վիեննայի խորհրդաժողովը դարձյալ որոշում էր ընդունել իր շարքերի գաղափարական ու ծրագրային անսասանության վերաբերյալ. «Ազգային-քաղաքական ուղղության ղեկավար սկզբունքը շարունակում է մնալ **Միացյալ և Անկախ Հայաստանի** պահանջը»⁴¹:

Սակայն խորհրդային պետությունը թշնամի համարվող այլ կուսակցությունների շարքում ջանք չէր խնայում քայքայելու ՀՅ Դաշնակցությանը: ՀՅԴ քայքայման գործը առաջ էր տարվում թե՛ Կոմինտերնի, թե՛ ՀԿ(բ)Կ-ի և թե՛ նույնիսկ ՀՕԿ-ի միջոցով: Իսկ ՀՅԴ արտասահմանյան կազմակերպությունների դեմ պայքարում օգտագործվել են թե՛ տվյալ երկրի (օրինակ՝ ԱՄՆ-ի, Ֆրանսիայի, Հունաստանի, Բուլղարիայի և այլն) կոմկուսների հայ բանվորական խմբերը և թե՛ անգամ ռամկավարներն ու հնչակյանները: Որովհետև ըստ Լուկաշինի՝ Հայաստանում բացի Դաշնակցությունից, մյուս կուսակցությունները կենդանություն ցույց չեն տալիս⁴²:

Այնուամենայնիվ, եթե դրսաշխարհի դաշնակցական կառույցները բնավ չարձագանքեցին նախաձեռնող Բյուրոյի կոչերին, ապա Անդրկովկասի

37 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 220, թ. 10:

38 Տե՛ս Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում, Եր., 1960, էջ 560:

39 ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 3, գ. 1, թ. 5:

40 **Տասնապետեան** Հ., Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իր կազմութիւնն մինչև Ժ. Ընդի. Ժողով (1890-1924), Աթէնք, 1988, էջ 159:

41 **Տասնապետեան** Հ., նշվ. աշխ., էջ 165:

42 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 3, գ. 1, թ. 5-6:

որոշ կազմակերպություններ կան արձագանքել, կան հրավեր են ստացել մասնակցելու համահայաստանյան համագումարին: Օրինակ՝ լուծարման համագումարին մասնակցելու հրավեր են ստացել Բաքվի, նաև Ղարաբաղի դաշնակցականները⁴³: ՌԿ(Բ)Կ Անդրերկրկոմի պաշտոնաթերթ «Մարտակոչը» տեղեկացնում էր, որ նոյեմբերի 4-ին Ստեփանակերտում կայացել է շարքային դաշնակցականների ժողով, որտեղ միաձայն կոչ-բանաձև է ընդունվել Դաշնակցությունից հեռանալու մասին⁴⁴: Նույնպիսի կոչ է ընդունվել Բաքվի և նրա շրջանների Դաշնակցություն կուսակցության ներկայացուցիչների կոնֆերանսում⁴⁵:

Առաջ անցնելով՝ նշենք, որ լուծարման հայաստանյան համագումարից հետո էլ շարունակել է օրակարգում մնալ Կովկասում և արտասահմանում ևս նման համագումարների հրավիրման հարցը: Բակունցն իր կենսագրականում հայտնում է, որ 1923 թ. դեկտեմբերին Գ. Խարմանդարյանի աջակցությամբ Խարկովում փորձել է լիկվիդացիոն շարժում ծավալել դաշնակցականների մեջ, սակայն հաջողություն չի ունեցել⁴⁶: ՌԿ(Բ)Կ Անդրերկրկոմի քարտուղարության բյուրոյի 1924 թ. նոյեմբերի 19-ի նիստում (գեկ. Մռավյան, Սյասնիկյան, Օրջոնիկիձե) որոշվում է «Անհրաժեշտ համարել արտասահմանում դաշնակցների քայքայման գծով համագումարի հրավիրումը: Համագումարի անցկացումը հանձնարարել Ա. Երզնկյանին և Ս. Փիրումյանին: Վերջինիս ընդունել կոմկուսի մեջ»⁴⁷: Մեր ձեռքի տակ եղած տվյալներով՝ դրանից հետո Հայկոմկուսի ԿԿ-ի նախագահության 1925 թ. փետրվարի 10-ի նիստում (գեկ. ԿԿ քարտուղար Ալ. Շահումյարյան) լսվել է Վրաստանում, Ադրբեջանում և Հյուսիսային Կովկասում Դաշնակցություն կուսակցության կազմալուծման ուղղությամբ տարվող աշխատանքների մասին հարցը, և կրկին վերահաստատվել է ՀԿ(Բ)Կ ԿԿ-ի նախագահության 1925 թ. հունվարի 5-ի «Դաշնակցների շրջանում հետագա աշխատանքների մասին» որոշումը⁴⁸: Հայկոմկուսի ԿԿ-ի նախագահության մեկ այլ՝ 1925 թ. ապրիլի 6-ի նիստում, դարձյալ լսվել է Հյուսիսային Կովկասում ՀՅ Դաշնակցության կազմալուծման մասին հարցը⁴⁹: Ինչպես տեսնում ենք, իր զեկուցման մեջ Ա. Բակունցը ցանկացել է պատգամավորներին հասցնել Դաշնակցության վերացման ուղղությամբ Հայկոմկուսի ծրագրերը: Խորհրդային կուսակցական մարմինները շատ են ջանացել ավելի մեծ մասշտաբի քայքայիչ աշխատանք տանել, սակայն իրենց թափած ջանքերը էական արդյունք չեն տվել:

4. ՀՅ Դաշնակցության սոցիալական ծագման ու կազմի մասին

ՀՅԻ սոցիալական ծագման մասին Ա. Բակունցի և մյուսների հետագա զեկուցում-ելույթներում, համագումարի նյութերում, 2-րդ Ինտերնացիո-

43 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 213, թ. 8-11:

44 Տե՛ս «Մարտակոչ», Թիֆլիս, 18 նոյեմբերի 1923 թ.:

45 Տե՛ս «Մարտակոչ», Թիֆլիս, 24 նոյեմբերի 1923 թ.:

46 Տե՛ս Հ. Յ. Դաշնակցությունը և խորհրդային իշխանությունը, էջ 152:

47 ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 4, գ. 13, թ. 160:

48 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 5, գ. 8, թ. 7:

49 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 5, գ. 8, թ. 14:

նալի միջազգային բյուրոյին ուղղված նամակում ՀՅ Դաշնակցություն կուսակցությունը որակվել է որպես **մանր բուրժուական** կուսակցություն: Մեր կարծիքով այն ժամանակների համար բավականին համարձակ նման տեսակետը բխում էր Հայկոմկուսի ԿԿ-ի 1-ին քարտուղար Ա. Հովհաննիսյանի և մի քանի այլ ուղղամիտ բոլշևիկների դիրքորոշումից: Այդ շրջանում վեձեր էին ծագում ՀՅ Դաշնակցության սոցիալական ծագման ու բնույթի վերաբերյալ: Հայկոմկուսի ղեկավարման շրջանում պատմաբան-գաղափարախոս Ա. Հովհաննիսյանը ՀՅ Դաշնակցությունը բնութագրել է որպես կոպկասահայ մանր բուրժուազիայի, գյուղացիական, ինտիլիգենտական սոցիալական ծագում ունեցող կուսակցություն, ինչը հետագայում որակվեց որպես մարքսիզմին անհարիր, անհարազատ գաղափար՝ դրանից բխող հետևանքներով⁵⁰: Հետագա տասնամյակներին խորհրդահայ պատմալուսակցական գրականության մեջ քննադատության թիրախ դարձան նաև Ա. Հովհաննիսյանի այլ տեսադրույթները և նրա սպեցիֆիկյան անցյալը: Այնինչ հետագա խորհրդահայ պատմալուսակցական գրականության մեջ, որպես կանոն, ՀՅ Դաշնակցությանը որակել են «**բուրժուական**», «**խոշոր բուրժուական**», և նույնիսկ «**ֆաշիստական**» պիտակավորումներով: Իսկ իր, այսպես կոչված, «սպեցիֆիկյան» հայացքների համար հետագայում Ա. Հովհաննիսյանը ենթարկվեց ստալինյան «քաղաքական ինկվիզիցիային»:

Հասկանալի է, որ ԿԿ-ի այն ժամանակվա ղեկավարության դիրքորոշումը պետք է իր ազդեցությունը թողներ համագումարի քաղաքական մթնոլորտի վրա: Նախաձեռնող Բյուրոյի զեկուցման մեջ Ա. Բակունցը նշում էր, որ «Դաշնակցությունը իր սկզբնական շրջանում կատարել է դրական աշխատանք»⁵¹: Այնուհետև, խոսելով դաշնակցականների սոցիալական կազմի մասին՝ բերում էր տեղեկություններ կուսակցությունից հեռացողների սոցիալական ու կրթական վիճակի վերաբերյալ, ներկայացնում նրանց կուսստաժը: Նրա հայտնած ամփոփ տվյալներով՝ հեռացողների 40-50 տոկոսը (կամ շուրջ կեսը) կազմում էին շարքային դաշնակցականները, որոնք ՀՅ Դաշնակցության հիմնադրումից ի վեր գործել էին նրա շարքերում, 10 տոկոսը՝ ակտիվ գործիչները, 17-ը՝ ռազմիկ գործիչները, 16-ը՝ գավառական գործիչները, 4-ը՝ կուսակցական բարձր մարմնի անդամները և 2 տոկոսը՝ կուսակցության մեջ գաղտնի և հատուկ հանձնարարություն կատարողները (ահաբեկիչ, զենք փոխադրող և այլն)⁵²:

Սոցիալական կազմի տեսակետից կուսակցության շարքերից հեռացողների ճնշող մեծամասնությունը կազմում էր գյուղացիությունը, մյուս մասը՝ ուսուցիչներ էին, գյուղական մտավորականություն, բանվորներ և այլն: Այս առիթով «Խորհրդային Հայաստան» պաշտոնաթերթը նշում էր, որ դանդաղ են ընթանում քայքայման աշխատանքները հատկապես մտավորականության շրջանում, ովքեր դժվարությամբ են համաձայնվում հայտարարություն տալ⁵³: Ըստ կրթական ցենզի՝ կուսակցությունից հեռացողների 30

50 Տե՛ս **Հակոբյան Ա.**, Միակուսակցական վարչակարգի ձևավորումը Խորհրդային Հայաստանում (1920-ական թվականներ), Եր., 2016, էջ 299-300:

51 Հայաստանի նախկին դաշնակցականների համագումար, էջ 18:

52 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 220, թ. 12-13, «Խորհրդային Հայաստան», 23 նոյեմբերի, 1923 թ.:

53 Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 23 նոյեմբերի, 1923 թ.:

տոկոսը եղել է բոլորովին անգրագետ, 40 տոկոսը՝ կիսագրագետ, միջնակարգ կրթություն է ունեցել 26 տոկոսը, իսկ բարձրագույն՝ 4 տոկոսը⁵⁴: Այս կապակցությամբ ՀՍԽՀ Արտակարգ հանձնաժողովի կազմած 1923 թ. տարեվերջյան ամփոփագրի տվյալներով՝ Դաշնակցությունից հեռացողների 40 տոկոսը նշված է անգրագետ և 60-ը՝ գրագետ, որից 18 տոկոսը՝ միջնակարգ կրթությամբ, իսկ 4-ը՝ բարձրագույն⁵⁵:

Համեմատելով ՀՍԽՀ նախկին դաշնակցականների և Հայկոմկուսի անդամների այդ նույն ժամանակաշրջանի կրթական ցենզը՝ ստացվում է, որ 1923 թ. Դաշնակցությունից հեռացողների 26 տոկոսն ունեցել է միջնակարգ կրթություն, իսկ 4 տոկոսը՝ բարձրագույն, այն դեպքում, երբ 1924 թ. Հայաստանի ընդամենը 4032 կոմունիստներից միջնակարգ կրթություն է ունեցել 427 մարդ կամ 10,6 տոկոսը, իսկ բարձրագույն՝ 53 մարդ կամ 1,3 տոկոսը⁵⁶: Իսկ Խորհրդային Միության մասշտաբով՝ 1925 թ. տվյալներով, ՀամԿ(բ)Կ շարքերում միայն 1 տոկոսն է ունեցել բարձրագույն կրթություն⁵⁷: Ի դեպ, ուշադրության է արժանի հետևյալ փաստը. 1930 թ. դեկտեմբերից (հավանաբար Ն. Բուխարինի պաշտոնազրկումից հետո) մինչև 1941 թ. փետրվար ՀամԿ(բ)Կ ԿԿ-ի անդամներից և ոչ մեկը չի ունեցել լրիվ բարձրագույն կրթություն⁵⁸: Բերված տվյալները հիմք են տալիս հետևեցնելու, որ Հայաստանի դաշնակցականների կրթական-որակական մակարդակը **ավելի քան երկու անգամ** բարձր է եղել Հայկոմկուսի և **մի քանի անգամ՝** ողջ Միության կոմունիստների կրթական մակարդակից:

Կրկին դառնալով Բակունցի զեկուցմանը՝ նշենք, որ նա նախաձեռնող Բյուրոյի հաշվետվությունն ավարտել է՝ մեջբերելով Հովհ. Քաջազունու հայտնի աշխատության գլխավոր միտքը, որ «մեր նախկին կուսակցությունը (այսինքն՝ ՀՅԳ-ն – Ա. Հ.) անելիք չունի»⁵⁹:

Հետաքրքրական էին զեկուցման ավարտից հետո Ա. Բակունցին ուղղված հարցերը: Տվյալ դեպքում առաջիններից մեկը՝ համագումարի պատգամավոր, շարքային դաշնակցական Մամիկոն Ալթունյանը, նրան հարց է տվել. «Արդյոք Բյուրոն չի՞ գգում, որ մենք՝ այստեղ եղողներս, չենք կարող ներկայացնել ամբողջ Հայաստանի նախկին դաշնակցականների համագումարը: Արդյոք դեկլարացիա տվող մասսայի մի համագումար չէ՞ այս միայն»⁶⁰: Մ. Ալթունյանի տված այս հարցը հավանաբար անցանկալի լինելու պատճառով տեղ չի գտել հետագայում «Տրեստի» կողմից հրատարակված գրքում⁶¹: Իսկ մի ապարանցի պատգամավոր էլ, ի լրումն Մ. Ալթունյանի հարցին, հայտարարում է, որ «Ապարանում շատ դաշնակցականներ կան, որոնք ներկայացուցիչ չունեն այստեղ, մենք ինչպես կարող

54 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 220, թ. 13:

55 Տե՛ս ԲՀԱ, Եր., 2013, թիվ 1, էջ III:

56 Տե՛ս Компартия Армении в цифрах и документах, 1920–1980, Е., 1980, էջ 20, տե՛ս նաև Հակոբյան Ա., Միակուսակցակն վարչակարգի ձևավորումը Խորհրդային Հայաստանում, Եր., 2016, էջ 17:

57 Տե՛ս Шегинюв Ю. А. История России XX век, М., 1999, с. 156.

58 Տե՛ս Политические партии России: история и современность, под. ред. проф. А. И. Завелева и др, М., 2000, с. 432.

59 ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 220, է. 15:

60 ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 220, թ. 16:

61 Տե՛ս Հայաստանի նախկին դաշնակցականների համագումար, էջ 22–23:

ենք նրանց լիկվիդացիայի ենթարկել»⁶²:

Բերված փաստերը կրկին վկայում են, որ համագումարը լիովին չի ներկայացրել Խորհրդային Հայաստանում առկա (հրապարակային ու ծայտյալ) դաշնակցականներին: Այս կապակցությամբ՝ նիստը նախագահող Հ. Թումյանը պարզաբանում էր, որ համագումարի մասնակիցները ընդամենը դաշնակցական զանգվածների ներկայացուցիչներ են, և որ համագումարից հետո իրենք մեծ աշխատանք պետք է տանեն այդ զանգվածների հետ, որպեսզի «խաչ քաշեն իրենց անցյալ գործունեության վրա»⁶³: Այս հատվածը ևս հանվել էր հետագայում հրապարակված գրքից:

Ա. Բակունցի զեկուցման կապակցությամբ եղել են այլ առարկողներ: Օրինակ, Դիլիջանի պատվիրակ Ծովակ Ծովյանը կշտամբել է զեկուցողին և մյուս ելույթ ունեցողներին, այն պնդման համար, թե իբր՝ Դաշնակցությունը կրթական գործ չի տարել. «Ամբողջ հայկական միտքը, - նշել է Ծ. Ծովյանը, - հայ առաջադիմական գործը այդ ժամանակ Դաշնակցության ղեկավարությամբ է եղել: Դաշնակցությունը դրական վիթխարի գործ է կատարել հայ կյանքի կուլտուրական ասպարեզում. այդ չպիտի ուրանալ...»⁶⁴:

Համագումարի մեկ այլ պատգամավոր, ախտեցի (Հրազդան) Խաչատուր Տեր-Թովմասյանը, դրական գնահատելով Դաշնակցության Բաքվի գործունեությունը, հայտարարում էր. «Սխալ է հայտարարել, որ Դաշնակցությունը Բաքվում դասակարգային խնդիրներով չի զբաղվել. նա վիթխարի դեր է կատարել այդ ուղղությամբ Բալխասանում»⁶⁵ և այլն: Ինչպես նկատում ենք, նախաձեռնող Բյուրոյի հաշվետու զեկուցման շուրջ տրվել են բավականին սուր հարցեր, մտքերի փոխանակության ժամանակ արտահայտվել են տարբեր կարծիքներ: Այնուամենայնիվ, ինքնին հասկանալի է, որ համագումարը հաստատել է նախաձեռնող Բյուրոյի նախագահ Ա. Բակունցի ներկայացրած հաշվետու զեկուցումը:

Նիստի ավարտին լսվել է մանդատային հանձնաժողովի զեկուցումը (զեկուցել է Նոր Բայազետի ներկայացուցիչ Վահան Ամրազյանը): Նա հանձնաժողովի անունից հայտնում էր, որ բոլոր պատգամավորները ստաժ ունեցող դաշնակցականներ են: Պատգամավորներից 3-ի մանդատները չեն հաստատվել, որովհետև 2 մանդատում նշված էր «համակիր», իսկ մեկն էլ՝ Տիգրան Վանյանը, պարզվում էր՝ Դաշնակցությունից արդեն անցել է կոմկուսի շարքերը՝ իբրև անդամության թեկնածու: Այս կապակցությամբ համագումարի նախագահությունը նրան հայտնում է, որ վերջինս իրավունք չունի պատգամավոր համարվելու: Ուստի մանդատային հանձնաժողովի եզրակացությամբ՝ համագումարին լիարժեք ձայնով մասնակցելու իրավունք է ստանում 225 պատգամավոր, 19-ը՝ խորհրդակցական, իսկ 3-ի մանդատները չեն վավերացվում: Ա. Բակունցի զեկուցումն ընդունվում է ի գիտություն, և եզրակացությունը հաստատվում է⁶⁶:

62 ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 220, թ. 18:

63 ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 220, թ. 16:

64 ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 220, էջ 17, տե՛ս նաև՝ Հայաստանի նախկին դաշնակցականների համագումար, էջ 23:

65 ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 220, թ. 21, տե՛ս նաև՝ Հայաստանի նախկին դաշնակցականների համագումար, էջ 28:

66 Աշխատանքի վերջում բերված են մանդատային հանձնաժողովի վիճակագրական տվյալները համագումարին մասնակից 247 պատգամավորների վերաբերյալ (տե՛ս Հավելված 1):

5. Միջազգային դրության և ներքին խնդիրների քննարկումը

Նոյեմբերի 21-ի երեկոյան (երրորդ) նիստում (նախագահող՝ Պողոս Տեր-Պողոսյան) միջազգային դրության մասին զեկուցել է ՀՄԽՀ արտ. գործ. ժողկոմ, ժողկոմխորհի նախագահի տեղակալ Ա. Մնավյանը: Մնավյանի մի քանի ժամ տևած ելույթի արձանագրությունից կարելի է տպավորություն ստանալ, որ «կապիտալի աշխարհը» ներքին ու արտաքին հակասություններից ուր որ է կկործանվի: Զեկուցման վերջում անդրադառնալով Հայաստանի քաղաքական դրությանը՝ Մնավյանն ինքն իրեն հարց էր տալիս, թե կարո՞ղ է արդյոք Հայաստանը ապրել անկախ և դրան պատասխանում՝ ոչ: Բայց այնուհետև, ինքը հակասելով իրեն, հայտարարում էր. «Հայաստանն իր անկախության շատ չնչին մասն է կորցրել»⁶⁷: Եվ որքան էլ զավեշտական հնչի, Ա. Մնավյանը Հայաստանի անկախ լինել-չլինելու միակ տարբերությունը տեսնում էր նրանում, որ իր փոխարեն «իմպերիալիստական պետությունների հետ խոսում է Չիչերինը»: Ինչ վերաբերում է Վրաստանի և Ադրբեջանի հետ ունեցած սահմանների խնդրին, Հայաստանի արտ. գործ. կոմիսարը պատասխանում էր, որ այդ հարցը «մենք լուծել ենք մի քանի րոպեում»⁶⁸:

Սակայն հակառակ դրան՝ համագումարի նոյեմբերի 22-ի առավոտյան (չորրորդ) նիստում (նախագահող՝ Միմոն Փոլյան) նախորդ օրվա զեկուցող Ա. Մնավյանին են ուղղվել մի քանի քաղաքական բնույթի սուր հարցեր: Գրավոր հարց է տրվել, թե ինչ դիրք է բռնել Խորհրդային պետությունը Կարսի և Սուրմալուի հարցի հանդեպ: Հարցին արտ. գործ. ժողկոմը տվել է կոմունիստին բնորոշ հետևյալ պատասխանը. «Դուք գիտեք, որ 21 թ. հոկտեմբերի 18-ին (պետք է լինի՝ 13 - Ա. Հ.) մենք դաշն կնքեցինք Թուրքիայի հետ՝ Ախուրյանը և Արաքսը սահման ընդունելով: Մենք հրաժարվեցինք Ղարսից և Սուրմալուից, որովհետև **Հայաստանի ժողովրդի շահն էր պահանջում այդ** (ընդգծումը մերն է - Ա. Հ.): Այդպիսի պայմաններում մենք չենք կարող մի քանի գավառները գերադասել Թուրքիայի բարեկամությունից: Եթե կտրուկ կերպով պահանջեինք վերադարձնել Ղարսն ու Սուրմալուն, Թուրքիան չպիտի համաձայնվեր, և մենք հարկադրված գենքի պիտի դիմեինք. Հայաստանի Խորհրդային հանրապետության շահը այդ չէր պահանջում (վերջին նախադասությունը մեր նշած գրքում չկա - Ա. Հ.): Մենք խաղաղությունը գնել ենք թանկ գնով և ոչ մի մտադրություն չունենք հետ տալու: Այդ երկու գավառների փոխարեն մենք ունենք այստեղ ճահիճներ, եթե չորացնենք նրանց, եթե ջրենք մեծ ու փոքր Սարդարապատի, Եղվարդի, Արագդայանի դաշտերը, տասնյակ հազարավոր գյուղացիություն կտեղավորենք այդ հողերի վրա: Փոխանակ դաշնակցականների նման զենք ձոճելու թուրքերի դեմ՝ մենք գերադասում ենք մեր բոլոր ուժերը գործադրել ուրիշ ուղղությամբ՝ երկրի արդյունաբերության և կուլտուրայի բարձրացման ասպարեզում, որը ավելի շահավետ է Հայաստանի աշխատավորության համար»⁶⁹: Մենք դիտավորյալ ենք կատարում այս ընդար-

67 Հայաստանի նախկին դաշնակցականների համագումար, էջ 40:

68 Նույն տեղում:

69 ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 220, թ. 38-39:

ձակ մեջբերումը՝ հասկանալու համար կոմկուսի քաղաքականությունը հայկական կորուսյալ հողերի հարցում:

Այս կապակցությամբ ամենից առաջ պետք է ընդգծել, որ համագումարին մասնակից դաշնակցական պատգամավորներին շարունակել է հուզել հայկական հողերի հարցը, որի համար էլ հարցապնդում է արվել արտ. գործ. կոմիսարին: Մռավյանի մեկնաբանությամբ ստացվում էր, որ հանուն Թուրքիայի հետ բարեկամության իրենք ստիպված հրաժարվել են Կարսից ու Սուրմալուից: Եվ դա արվել է, իբր՝ հանուն հայ ժողովրդի շահի:

Այժմ ամենքին է հայտնի, որ խորհրդաքենալական գործարքը ընթացիկ հաշվարկների վրա կառուցված կեղծ բարեկամություն էր, ինչը իրականացվեց նաև հայկական տարածքների կորստի հաշվին: Ռուս-թուրքական՝ Մոսկվայի՝ 1921 թ., «բարեկամության և եղբայրության մասին» պայմանագրի արդյունքում Թուրքիային անցան 20700 քառ. կմ բնիկ արևելահայ տարածքներ (չխոսելով Արևմտյան Հայաստանի մասին), ինչպես նաև Թուրքիայի պահանջով Նախիջևանի մարզը հանձնվեց իր փոքր եղբայր Ադրբեջանին⁷⁰: Իսկ երբ քենալական Թուրքիան Խորհրդային Ռուսաստանից ստացած զենքի ու ոսկու օգնությամբ արևմտյան սահմաններում լուծեց իր ռազմավարական խնդիրները, նա աստիճանաբար երես դարձրեց ԽՍՀՄ-ից: Ավելին, հայտնի է, որ Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին որոշակի նպաստավոր պայմանների դեպքում, Թուրքիան ծրագրում էր հարձակվել ԽՍՀՄ-ի վրա և նրանից պոկել առնվազն Կովկասը: Ահա թե ինչպիսին է եղել Թուրքիայի հետ Հայաստանի և Ռուսաստանի նվաճած «բարեկամությունը»:

Ուշագրավ է, որ լուծարման համագումարի նույն՝ 1923 թ. նոյեմբերի 22-ի առավոտյան նիստում Ա. Մռավյանին ուղղված մի քանի տասնյակ այլ հարցերի թվում հնչել է նաև հետևյալը. «Ի՞նչ մասնակցություն ունեցավ հայ բոլշևիկյան կուսակցությունը Ղարսի անկման գործում 1920 թ.»: Տրված հարցին Մռավյանը պատասխանել է. «Ոչ մի մասնակցություն. հայ բոլշևիկները Ղարսի անկման ժամանակ բանտում նստած էին»: ... «Իսկ մտածել, որ հայ բոլշևիկները մտել են Ղարսի զինվորների մեջ և իրենց ագիտացիայով քայքայել նրանց, միանգամայն անհեթեթություն է»⁷¹:

Ուշադրություն է գրավում այն հանգամանքը, որ Ա. Մռավյանին հարց տվողը ըստ ամենայնի տեղյակ է եղել 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի ընթացքում բոլշևիկների ծավալած քայքայիչ գործունեությանը և ցանկացել է Հայկոմկուսի ղեկավար գործչի բերանով լսել ամբողջ ճշմարտությունը: Սակայն Ա. Մռավյանը կտրականապես ժխտել է բոլշևիկների որևէ մասնակցություն Կարսի անկմանը: Չենք կարծում, որ միջազգային դրության մասին զեկուցող Ա. Մռավյանը տեղյակ չի եղել 1920 թ. սեպտեմբերի 1-8-ին Բաքվում հրավիրված Արևելքի ժողովուրդների առաջին համագումարի ստեղծած «Արևելքի ժողովուրդների քարոզչության և գործողության խորհուրդի» նախագահության սեպտեմբերի 17-ի բացահայտ

70 Տե՛ս Հակոբյան Ա., Խորհրդային Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում, Եր., 2010, էջ 325:

71 ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 220, թ. 45, նույնը՝ Հայաստանի նախկին դաշնակցականների համագումարը, էջ 49:

հակահայկական որոշմանը, որով թուրքական և ռուսական զորքերի առջև խնդիր էր դրվում Հայաստանի վրա համատեղ հարձակվելու միջոցով տապալել իր «սեփական ժողովրդին հարստահարող դաշնակների լուծը» և «հաստատել Խորհրդային իշխանություն»⁷²: Չենք կարծում, որ Արևելքի ժողովուրդների համագումարին մասնակից՝ հայ պատվիրակ Ա. Մեավյանը տեղյակ չլիներ այդ փաստաթղթին: Թուրք-հայկական պատերազմում Հայաստանի բանակը քայքայելու և նրա պարտության գործը արագացնելու նպատակով վերը նշված խորհրդի սեպտեմբերի 17-ի որոշումը գործողության պլանի վերածելով՝ Հայկոմկուսի ԿԿ-ը ընդամենը երեք օր անց՝ սեպտեմբերի 20-ին, Բաքվից «հույժ գաղտնի» թիվ 218 հրահանգն է իջեցրել կուսակցության բոլոր կազմակերպություններին, թիկունքի և ռազմական գոտիների բոլշևիկներին, որում մասնավորապես ասվում էր.

Կազմալուծել հայկական կոմոդ բանակը բոլոր միջոցներով, այն է.

ա) կազմակերպել դասալքություն և ամեն կերպ խանգարել գորահավաքին,

բ) ռազմաճակատներում հասկացնել զինվորներին, որ նրանք չկրակեն առաջացող թուրքական զինվորների վրա, այլ լքելով դիրքերը՝ վերադառնան թիկունք,

գ) չենթարկվել սպաների հրահանգներին և հարկ եղած դեպքում ոչնչացնել նրանց և այլն⁷³:

Այդ հրահանգի տակ Ս. Կասյանի և մյուսների կողքին տեղ է գտել նաև Ա. Մեավյանի անունը...

ՀՍԽՀ խորհուրդների 1-ին համագումարում (1922 թ. հունվար-փետրվար) Հայաստանի կարմիր բանակի մասին զեկուցում կարդացած Վ. Բալյանը խոսելով թուրք-հայկական 1920 թ. պատերազմում նախկին դաշնակցական 40 հազարանոց բանակի կազմալուծման ու բարոյալքման մասին, նշում էր. «Մենք նրանց մեջ մտցնում էինք այն հիմնական միտքը, թե մեր թշնամին ոչ թե մեր դարավոր հարևան թուրքն է (նկատի ունի ադրբեջանցուն - Ա. Հ.), կամ տաճիկը (օսմանցի թուրքը - Ա. Հ.), այլ մեր բուրժուազիան և նրա գաղափարախոս Դաշնակցությունը»⁷⁴:

1920 թ. հայկական բանակում բոլշևիկների քայքայիչ գործունեության մասին իրենց հուշերում վկայում են հենց իրենք՝ բանակում ծառայած բոլշևիկ զինվորները: Այսպես, օրինակ, զինվոր Հայկ Մխիթարյանը պատմում է. «Մենք (բոլշևիկները - Ա. Հ.) զինվորների մեջ տանում էինք բացատրական-քաղաքական աշխատանքներ: Մենք հատկապես զինվորներին բացատրում էինք, որ թուրք աշխատավորներն էլ մեզ նման աշխատավորներ են, և դաշնակցականները ցանկանում են ոչնչացնել այդ աշխատավորներին, մերկացնում էինք դաշնակցականների դեմքը»⁷⁵: Հատկանշական է, որ հայկական բանակը ներսից քայքայելու համար քեմալական գործակալները իրենց հերթին լուրեր էին տարածում, թե թուրք զինվորները «նույնպես բոլշևիկներ են», իսկ «...թուրք-հայկական պատերազմի ամբողջ

72 Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ., փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Եր., 2000, էջ 284-286:

73 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.1022, ց. 3, գ. 275, թ. 1:

74 ՀՍԽՀ խորհուրդների 1-ին համագումարը (արձանագրությունը), Եր., 1922, էջ 95:

75 ՀԱԱ, ֆ. 403, գ. 1, գ. 20, թ. 1:

ընթացքում,- գրում է ակադեմիկոս Հր. Միմոնյանը,- հայ բոլշևիկ գործիչներից և ոչ մեկը հանդես չեկավ թուրքերին դիմադրելու և հայրենիքը պաշտպանելու սեփական ժողովրդին ուղղված որևէ կոչով»⁷⁶:

Ա. Մռավյանին ուղղված հարց ու պատասխանի ժամանակ «նախկին դաշնակցական» համարվող պատգամավորից մեկը հարցում է արել. «Ինչո՞ւ Ախալքալաքը չի միանում Խորհրդային Հայաստանին, երբ նրա ազգաբնակչության մեծագույն տոկոսը կազմում են հայերը»: Տրված հարցին ՀՄԽՀ արտ. գործ. ժողկոմը տվել է հետևյալ մանկամիտ պատասխանը՝ «Ախալքալաքի հայ գյուղացիությունը այդ չի պահանջել»⁷⁷:

Դաշնակցականին բնորոշ՝ ազգային խնդիրներին հետամուտ այսպիսի սուր հարցադրումներով ավարտվեց միջազգային դրության վերաբերյալ Ա. Մռավյանի ներկայացրած զեկուցումը: Համագումարի պատգամավորների պահվածքից ու պահանջատիրական հարցադրումներից դժվար չէր եզրակացնել, որ ներկա գտնվողների մի զգալի մասն իրենց հայացքներով ու համոզմունքով շարունակում էին մնալ դաշնակցականներ:

6. Դաշնակցության գործունեության վերագնահատման հարցի շուրջ

1923 թ. նոյեմբերի 22-ի երեկոյան Գր. Բալասբեկյանի նախագահությամբ կայացավ համագումարի 5-րդ նիստը, որում «Դաշնակցության վերագնահատման մասին» թեմայով զեկույց ներկայացրեց Միմոն Փոլյանը: Նա հիմնականում խորհրդային-բոլշևիկյան դիրքերից էր փորձում վերլուծել ՀՅ Դաշնակցություն կուսակցության 30-ամյա գործունեությունը՝ վերջում եզրակացնելով, թե իբր՝ «Դաշնակցությունը աշխատավորական կուսակցություն չի եղել երբեք»⁷⁸: Նա ևս Ա. Բակուցի նման դատապարտեց «Իրո-Ղազազյան դեկլարացիան», դրական երանգներով բնութագրեց Հ. Քաջազունու հայտնի գրքույկը, ըստ որի՝ Դաշնակցությունը անելիք չունի այլևս և նա պետք է քայքայվի ու հեռանա ասպարեզից⁷⁹: Զեկուցող Ս. Փոլյանը համագումարի գլխավոր խնդիրն էր համարում «Դաշնակցության լիկվիդացիան Հայաստանում՝ իր բոլոր ձյուղերով ու մարմիններով»⁸⁰:

Համագումարի նախագահության անդամ Ս. Փոլյանի զեկուցումից հետո տրվեցին հարցեր, կատարվեց մտքերի փոխանակություն: Երբ Երևանից պատվիրակ Հրանտ Կարինյանն իր ելույթում նշեց, որ 4000 նախկին դաշնակցականների կողմից լիազորված համագումարը կոչված է այսուհետ կապերը խզել Դաշնակցության հետ և միանալ 3-րդ Ինտերնացիոնալին, Ալեքսյովի պատգամավոր Առաքել Միմոնյանը, հակադարձելով նախորդ ելույթ ունեցողին՝ հայտարարեց. **«Նա իր դերը կատարել է փայլուն ու փառավոր կերպով և աշխատանքները պետք է հարգենք, (ծափեր): Ինչքան էլ նրան որ մեռնենք, նա չի մեռնի, որովհետև նա եղել է գա-**

76 Միմոնյան Հ. Ռ., Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Եր., 1991, էջ 401:

77 ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 220, թ. 48, նույնը նաև՝ Հայաստանի նախկին դաշնակցականների համագումարը, էջ 50:

78 ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 220, թ. 80:

79 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 220, թ. 82 և 84:

80 ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 220, թ. 85:

դափարական և կմեռնի այն ժամանակ, երբ կչորանան նրա արմատները (ընդգծումը մերն է – Ա. Հ.) »⁸¹:

Ա. Միմոնյանի ելույթի վերջին հատվածը դահլիճում առաջ բերեց աղմուկ, լավեցին դժգոհության ձայներ: Ի պատասխան այդ ելույթին՝ պատգամավորներից ոմն Պետրոսյան ամբիոնից հայտարարեց, որ «Հոկտեմբերյան հեղափոխության շնորհիվ նա (Դաշնակցությունը – Ա. Հ.) չի ապրի ... նրա գործունեությունը եղել է շովեն և կործանարար, ...նա ոտնատակ է տվել բանվորության շահերը» և այլն: Այդ ելույթին դահլիճից արձագանքեցին՝ «սխալ է», «անպատասխանատու հայտարարություններ են», «խոսքը հետ վերցնել»: (Պետրոսյանը հեռանում է ամբիոնից)⁸²:

Մտքերի փոխանակության կապակցությամբ ուշադրության արժանի տեսակետ արտահայտեց բանվոր պատգամավոր Տրդատ Տրդատյանը. «Ընկերներ, այստեղ այնպես արտահայտվեցին, որ կարծես թե Դաշնակցությունը ավելի վնասակար է եղել, քան թե Սուլթան Համիդը: Եթե խոսում եք նրա մասին, ապա պետք է պատճառաբանենք»: Տ. Տրդատյանը արդարացի էր համարում անգամ Զանգիբասարի մաքրումը. «Եթե մի ժողովուրդ չի ենթարկվում պետության, ինչպես կվարվեն նրա հետ: Եթե Դաշնակցության փոխարեն լիներ մեկ այլ կուսակցություն, ինչպես կվարվեր»⁸³: Ելույթի վերջում Տրդատյանը հայտարարեց, որ ինքը չի գղջում, որ պատկանել է այդ կուսակցությանը⁸⁴: Բուռն քննարկումներով ընթացած նիստը փակվեց միայն գիշերվա ժամը 2-ին:

Համագումարի նոյեմբերի 23-ի առավոտյան (վեցերորդ) նիստում, որը նախագահում էր Պ. Տեր-Պողոսյանը Դաշնակցության գործունեության վերագնահատման մասին եզրափակիչ խոսքով պետք է հանդես գար նախորդ օրվա զեկուցող Ս. Փոյանը, ինչպես նաև ընդունվեց բանաձև և լավեին ընթացիկ հարցեր: Բայց մինչ այդ արտահերթ ձայն տրվեց համագումարի նախաձեռնողներից մեկին, այսպես կոչված՝ նախկին Ինտերնացիոնալիստ ձախ դաշնակցականների խմբի ղեկավարներից և 1920 թ. Մայիսյան ապստամբության սադրման պատասխատուներից, Հայկ Ավալյանին⁸⁵: Նա իր ելույթում ամփոփեց նախորդ օրը Դաշնակցության գործունեության վերագնահատման հարցի վերաբերյալ իր ստացած տպավորությունը: Հ. Ավալյանը ընդգծում էր, որ ելույթների ընթացքում ի հայտ եկան Դաշնակցությանը բնորոշ ամենատարբեր տեսակետներ ու գնահատականներ, դրսևորվեցին ազգային և սոցիալիստական թեքումներ, բայց նրա կարծիքով Դաշնակցությունից հեռացող պատգամավորների ճնշող մեծամասնությունը հանդես եկավ սոցիալիստական ուղղության պաշտպանությամբ, ուստի և պետք է խզի իր կապերը Դաշնակցությունից ու

81 ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 220, թ. 96, նույնը տես Հայաստանի նախկին դաշնակցականների համագումար, էջ 87-88:

82 Տես ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 220, թ. 96, նաև՝ Հայաստանի նախկին դաշնակցականների համագումար, էջ 88:

83 Հայաստանի նախկին դաշնակցականների համագումար, էջ 88:

84 Տես նույն տեղում, էջ 89:

85 Տեղեկացնենք, որ հենց Մայիսյան դեպքերի կապակցությամբ ՀՅԴ Գերագույն դատական ատյանը (նախագահ Հովսեփ Տեր-Դավթյան) 1920 թ. հունիսի 12-ին որոշել էր Հ. Ավալյանին հեռացնել Դաշնակցության շարքերից և ենթարկել երեք ամսվա բանտարկության, (տես ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 18, թ. 10, տես նաև՝ «Հ. Յ. Դաշնակցությունը և խորհրդային իշխանությունը», էջ 154-155):

հարի 3-րդ հնտերնացիոնալին⁸⁶:

Սակայն նիստում ելույթով հանդես է գալիս նաև Էջմիածնի պատգամավոր Սմբատ Կարոյանը և քննադատում ինչպես Ավայանին, այնպես էլ հատկապես հիմնական զեկուցող Ս. Փոլյանին: Նա տարակուսանք հայտնեց, որ Դաշնակցության 33-ամյա գործունեությունը վերլուծելիս վերջինս «ոչ մի դրական գիծ չգտավ այնտեղ: Չի կարող պատահել, որ մի կուսակցություն այդքան գործունեություն ունենա և ոչ մի դրական գործ չկատարի: Ընկ. Փոլյանն այդքան տարի աշխատել է Դաշնակցության մեջ և միայն հիմա՞ իմացավ, որ նա ոչ մի դրական գործ չի կատարել»⁸⁷: Կասկած չկա, որ ՀՅԴ Բաքվի ԿԿ-ում երկար տարիներ աշխատած Ս. Փոլյանի և մյուսների զեկուցումները, անպայման հրահանգավորվել ու անցել էին կոմկուսի գաղափարաքաղաքական մաղով: Ուստի՝ քննադատական սուր հարցադրումներից հետո՝ վերջում, եզրափակիչ խոսքով հանդես եկած Ս. Փոլյանը ստիպված էր ավելի մեղմ տոնայնությամբ ամփոփել զեկուցման արդյունքները:

Ի մի բերելով վերոշարադրյալը՝ կարելի է հետևեցնել. ա) լուծարման համագումարի արձանագրության նյութերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այնպես չէ, թե համագումարի 247 պատվիրակները հավաքվել էին միական՝ դատապարտելու և լուծարելու Դաշնակցության հայաստանյան կառույցը, բ) տրված հարցերից, ելույթներից, արված ռեպլիկներից և այլ նշաններից դժվար չէր նկատել, որ պատգամավորների մի հատված հայացքներով ու համոզմունքներով շարունակում էր մնալ իր հարազատ կուսակցության դիրքերում: Այդպիսիք մասնակցել են համագումարին տարբեր դրդապատճառներով. կամ հարկադրանքով, կամ աշխատանքն ու ունեցվածքը այդ կերպ ապահովագրելու ակնկալիքով, կամ էլ ոմանք ներկայացել են սոսկ հետաքրքրասիրությունից մղված՝ ուսումնասիրելու և գնահատելու համար ստեղծված իրավիճակը:

Հարկ է նկատել նաև, որ շարքային պատգամավորներից շատերը՝ իբրև քաղաքական ճահիճ, հայտնվել էին լուռ դիտողի դերում: Նրանք հետևել են համագումարի ընթացքին, բնավ ելույթ չեն ունեցել, տատանվել են, սակայն ընդհանուր հոսանքի ճնշման տակ վերջին հաշվով քվեարկել են մեծամասնություն կազմող լուծարման կողմնակիցների օգտին: Իհարկե, դժվար է ստույգ թվերով տալ համագումարի 247 մասնակիցների նման շերտավորվածության պատկերը: Ստույգ տվյալների բացակայության պատճառով էլ ավելի դժվար է հաշվել, թե նշված 4000-ից զատ որքան նախկին շարքային դաշնակցականներ ու համակիրներ են եղել, որոնք մնացել են ծպտված, չբացահայտված, տարբեր նկատառումներով հայտարարություն չեն տվել և ոչ էլ իրենց անունից որևէ մեկը ներկայացել է որպես պատգամավոր: Ուստի պատահական չէ, որ համագումարի անունից ընդունվել է հայտարարություն ուղղված բոլոր նախկին դաշնակցականներին, որոնք դեռ տատանվում են⁸⁸: Նման որոշման ընդունումը ևս վկայում

86 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 220, թ. 111:

87 ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 220, թ. 114, տե՛ս նաև՝ Հայաստանի նախկին դաշնակցականների համագումար, էջ 104:

88 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 220, թ. 119:

է, որ համագումարում ու հատկապես համագումարից դուրս նկատելի են եղել բազմաթիվ տատանվողներ: Այդուհանդերձ, իրողությունն այն է, որ խորհրդային իշխանությունների պարտադրանքով համագումարի մասնակիցները ոմանք՝ համոզմունքով, ոմանք՝ կամավոր, ոմանք՝ հարկադրանքով, մի մասն էլ, աշխատանքը չկորցնելու վախով իրենց պարտավորված զգալով, քվեարկությունների ժամանակ «դատապարտել են» Դաշնակցությանը և Հայաստանում նրա լուծարման վճիռ կայացրել: Հավանաբար նման իրականության պայմաններում այլ կերպ չէր էլ կարող լինել:

7. Համագումարի եզրափակիչ փուլը

Համագումարի օրակարգային վերջին՝ ընթացիկ հարցերի մասին կրկին զեկուցել է Ա. Բակունցը: Ինչպես ասվեց շարադրանքի սկզբնամասում, այստեղ նորից բարձրացվել է ավելի լայն մասշտաբի լուծարման համագումար հրավիրելու հարցը: Սկզբում առաջարկ է հնչել հավանություն տալ Համակովկասյան համագումարի հրավիրմանը: Սակայն նկատի առնելով, որ նախատեսվող համագումարին պետք է մասնակցեին նաև Թուրքեստանը (Միջին Ասիան), Խարկովի շրջանը և այլն՝ առաջարկվում է գումարել նախկին դաշնակցականների Համադաշնային (Համամիութենական) համագումար⁸⁹: Ավելին, համագումարի նախագահության անդամ Հ. Թումյանը առաջարկում է. «Քանի որ շատերին է հետաքրքրում արտասահմանյան դաշնակների մտայնությունը՝ առաջարկում եմ չսահմանափակել համագումարը Խորհրդային Միությունով, այլ հնարավորություն տալ նույնպես արտասահմանյան դաշնակցականներին (մեզ համակիր եղողներին)՝ մասնակցելու այդ համագումարին: Զրկվել տաղանդավոր դաշնակցական ընկ. Ս. Մնարից⁹⁰, օրինակ, մեզ համար կլինե՞ր ցավալի: Ուրեմն այդ համագումարը պետք է համարել համադաշնակցական»⁹¹:

Նիստի նախագահող Պ. Տեր-Պողոսյանը առաջարկում է ապագա համագումարը նախաձեռնելու համար ընտրել 5 հոգուց կազմված բյուրո, ինչպես նաև ապագա համագումարի համար ընտրել 20 պատգամավոր⁹²: Նույնիսկ նախատեսում են համագումարը հրավիրել մի քանի ամսից: Անգամ Դաշնակցության վերագնահատման հարցի վերաբերյալ ընդունված որոշման կետերից մեկում ասվում էր. «Առաջարկել Ադրբեջանի, Վրաստանի և Խորհրդային հանրապետությունների սահմաններում, այլև Տաճկաստանի ու գաղութահայ մյուս վայրերում գտնվող դաշնակցական աշխատավոր շարքերին՝ մեր օրինակով լուծել դաշնակցական կազմակերպությունները ու ցրել ղեկավար մարմինները տեղերում»⁹³: Սակայն, կրկին նշենք, որ այդպես էլ չհրավիրվեց ո՛չ Համամիութենական (ԽՍՀՄ մասշ-

89 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 120:

90 Խոսքը ծնունդով շուշեցի Սիմոն Նարինյանի մասին է: Նա սկզբում եղել է դաշնակցական, սակայն հետագայում հեռանում է ՀՅ Դաշնակցությունից և արտասահմանից սկսում է ծառայել բոլշևիկներին:

91 ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 220, թ. 120:

92 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 220, թ. 121-122:

93 Հայաստանի նախկին դաշնակցականների համագումար, էջ 128:

տաբով) և ո՛չ էլ առավել ևս արտասահմանի դաշնակցականների մասնակցությամբ համադաշնակցական համագումար:

Համագումարի վերջին և եզրափակիչ՝ 7-րդ նիստը (նախ. Ա. Բակունց) գումարվեց նոյեմբերի 23-ի երեկոյան Բանվորական ակումբի դահլիճում: Նիստ վարողը հայտնեց, որ մի քանի պատգամավորների կողմից առաջարկ է ստացել, որպեսզի համագումարը միջնորդի ազատ արձակելու բանտերում գտնվող մի քանի «քաղաքական հանցավորներ» (քաղբանտարկյալ) ընկերների: Տեղերից առաջարկ է արվում ներում շնորհել նաև արքորվածներին, իսկ ակտիվ պատգամավոր Գր. Բալասբեկյանը հարց է բարձրացնում վերականգնել ընտրական իրավունքից զրկված բազմաթիվ գյուղացիների իրավունքները: Համագումարը հավանություն է տալիս արված բոլոր առաջարկություններին⁹⁴: Սակայն դժվար է ասել, թե խորհրդային իշխանությունները որքանով են հաշվի առել համագումարի հիշյալ միջնորդությունները: Մեր ձեռքի տակ կան բազմաթիվ փաստեր, դիմում-խնդրագրեր, երբ բնակիչները անհատապես կամ հանրագրի ձևով դիմել են իշխանություններին, լուծարման համագումարին՝ միջնորդելու չեկայի բանտից, այլ մեկուսարաններից ազատելու իրենց հարազատ կամ բարեկամ մարդկանց: Կան խմբակային հանրագրեր այն մասին, որ դաշնակցականի պիտակով իրենց զրկում են ընտրելու իրավունքից և այլն⁹⁵:

Վերջում՝ նախապես պլանավորված կարգով, համագումարը ողջունելու համար խոսք է տրվում Ժողկոմխորհի նախագահ Ս. Լուկաշինին: Դահլիճը նրան դիմավորում է ուռաներով, կեցցեներով, երաժշտախումբը կատարում է Ինտերնացիոնալը: Ս. Լուկաշինն իր ողջույնի խոսքում շեշտում էր. «դուք՝ որպես ներկայացուցիչներ 4000 նախկին ակտիվ գործող կուսակցական ընկերների, ասում եք այն, ինչին նա իր կյանքի ուղիով մանավանդ վերջին տարիներս արդեն հանգել է»⁹⁶: Ինչ վերաբերում է համագումարում շատ արծարծված ազգային հարցին, որի տակ, անշուշտ, պետք է հասկանալ Հայկական հարցը, Ս. Լուկաշինը ևս, տարված Լենին-Տրոցկի-Ջինովսկյան համաշխարհային հեղափոխության կեղծ կարգախոսներով, դրա լուծումը կապեց 3-րդ Ինտերնացիոնալի և «միջազգային հեղափոխության բախտի հետ»⁹⁷: Այլ խոսքով՝ երբ կհաղթանակի համաշխարհային հեղափոխությունը, այդ պարագայում ինքնաբերաբար կլուծվի ազգային հարցը և ճնշված ու հայրենակորույս այլ ժողովուրդների շարքում, իբր, կերջանկանա նաև հայ ժողովուրդը:

Համագումարի եզրափակիչ նիստում ընթերցվել և ընդունվել են նաև նախաձեռնող Բյուրոյի և համագումարի նախագահության կազմած երկու բանաձևերը:

Միջազգային քաղաքական դրության մասին՝ Ա. Մռավյանի զեկուցման կապակցությամբ ժողովականների բրավո, կեցցեներով միաձայն ընդունված 9 կետանոց, առանձնապես ոչինչ չասող, շարուն բանաձևում դատապարտվում էր միջազգային իմպերիալիզմը, մյուս կողմից՝ ջերմ ողջույն

94 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 220, թ. 125:

95 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 208, թ. 39-43:

96 ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 220, թ. 126, տե՛ս նաև Հայաստանի նախկին դաշնակցականների համագումար, էջ 111:

97 ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 220, թ. 127-128:

էր ուղղվում 20 միլիոնանոց գերմանական պրոլետարիատին իր հեղափոխական պայքարում: Այնուհետև ընդգծվում էր, որ խաղաղ ու անցավ կերպով լուծվել են սահմանային վեճերն Անդրկովկասում, և ստեղծվել են փայլուն պայմաններ խաղաղ կյանքի ու շինարար աշխատանքի⁹⁸:

Դաշնակցության վերագնահատության հարցի շուրջ Ս. Փոլյանի գեկուցման թեզերի հիման վրա դարձյալ երկարատև ծափերով ու բացականչություններով, սակայն առանց քվեարկության ընդունված 8 կետանոց բանաձևում նախ՝ տրվում էր «մանր բուրժուական ռոմանտիկական» որակված Դաշնակցության 30-ամյա գործունեության ամփոփ բնութագիրը, իսկ այնուհետև արձանագրված 7 կետանոց որոշման մեջ նշված էր գլխավորը՝ 1-ին կետը. «Լիկվիդացիայի ենթարկել Հ. Հ. Դաշնակցության բոլոր կազմակերպությունները Հայաստանում»⁹⁹:

Ա. Բակունցի ավարտական խոսքով և Իստերնացիոնալի հնչյունների ներքո փակվում է համագումարը: Աշխատանքների ավարտից հետո 1923 թ. դեկտեմբերի 17-ի ամսաթվով համագումարի նախագահությունը՝ 15 հոգու ստորագրությամբ, որպես ի գիտություն, նամակ է ուղղել 2-րդ Իստերնացիոնալի Միջազգային Բյուրոյին՝ հայտարարելով, որ Հայաստանում Դաշնակցության վերացումով իրենք հրաժարվում են նրա աշխատանքներին մասնակցելու մանդատից¹⁰⁰: Իսկ դեկտեմբերի 19-ին համագումարի նախագահությունը 14 անձի ստորագրությամբ հրապարակել է մի ընդարձակ կոչ՝ ուղղված բոլոր շարքային դաշնակցականներին՝ այդ կուսակցությունից հեռանալու մասին¹⁰¹:

Եզրակացություններ

Անփոփելով վերոշարադրյալը՝ կարելի է հետևեցնել.

1. Միակուսակցական իշխանության հաստատման ձանապարհին՝ այլախոհ (ոչ պրոլետարական, մանրբուրժուական ու բուրժուական որակվող) կուսակցությունների լուծարումը և քաղաքական ասպարեզից հեռացումը եղել կոմունիստական կուսակցության առաջնահերթություններից մեկը:

2. Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո հարվածի գլխավոր թիրախ դարձավ Հայկոմկուսի հիմնական քաղաքական ախտյան, հայ իրականության մեջ ամենաազդեցիկ ՀՅ Դաշնակցություն կուսակցությունը:

3. Այդ նպատակով Հայկոմկուսի ԿԿ-ը Մոսկվայի հրահանգով և ուղղորդմամբ նախկին ու ներկա դաշնակցականների ձեռքով իրականացված և ամիսներ տևած նախապատրաստական աշխատանքներից հետո՝ 1923 թ. նոյեմբերին, կազմակերպեց և անցկացրեց ՀՅԴ ավելի քան 4000 անդամ ունեցող հայաստանյան կազմակերպությունների լիկվիդացման (վերացման) համագումարը:

98 Տե՛ս Հայաստանի նախկին դաշնակցականների համագումար, էջ 121-124:

99 Հայաստանի նախկին դաշնակցականների համագումար, էջ 126-129:

100 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 220, թ. 132-134, տե՛ս նաև՝ Հայաստանի նախկին դաշնակցականների համագումար, էջ 132-135:

101 Տե՛ս Հայաստանի նախկին դաշնակցականների համագումար, էջ 129-132:

4. 247 իրական դաշնակցական պատգամավորներից կազմված չորսօրյա այդ համագումարում՝ դեռևս դաշնակցական Ա. Բակունցի ընդհանուր նախագահությամբ, շատերը համոզմունքով, ոմանք՝ վախով, ոմանք էլ այլ նկատառումներով վճիռ կայացրին իրենց կուսակցության Հայաստանի կառույցի լուծարման ու վերացման մասին: Այդ մասին հայտարարվեց ի լուր աշխարհի՝ խորհրդային պետության և համաշխարհային հեղափոխության առաջնորդներից մինչև Սոցինտերնի Միջազգային Բյուրո:

5. Հայկումկուսին չհաջողվեց և չէր էլ հաջողվի համայն Դաշնակցության լուծարման համագումար անցկացնել: Երևանում հրավիրված համագումարը եղել է հայաստանյան և անգամ չի հաջողվել այն տարածել Խորհրդային Միության մաս կազմող Վրաստանի, Ադրբեջանի և Ռուսաստանի դաշնակցականների վրա:

6. Կարելի է ասել, որ այս համագումարով ոչ թե իրականացվեց ՀՅԴ ինքնալուծարումը Հայաստանում, այլ շարունակվեց 1920-ից սկսած՝ Դաշնակցությունն իբրև կառույց քայքայելու գործընթացը:

7. Սակայն 1920-ական թվականներին ՀՅԴ-ն տակավին շարունակում էր ցույց տալ իր ներկայությունը խորհրդային տարածքում: Միացյալ պետական քաղաքական վարչության (ՄՊԲՎ) 1924 թ. հունվար ամսվա քաղաքական-տնտեսական տեսության մեջ արձանագրված էր, որ «արտասահմանի դաշնակների կուսակցությունը դիմադրում է և ամեն կերպ ջանում է թույլ չտալ կուսակցության քայքայում»: Նշված էր նաև, որ «Վրաստանում կազմակերպվել է դաշնակների նոր ԿԿ»¹⁰²:

8. Ուրեմն ամենևին էլ տպավորություն չպետք է ստեղծվի, թե համագումարից հետո Դաշնակցությունը Հայաստանում լիովին քայքայվեց: Դարձյալ դիմենք պետանվտանգության մարմինների պաշտոնական տվյալներին: ՄՊԲՎ կազմած ամփոփագրով 1930 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ հանրապետությունում հաշվառման մեջ է գտնվել դաշնակցական 70 բջիջ (խումբ)՝ 538 անդամներով, որոնք ընդգրկված են եղել 6 կազմակերպություններում և ղեկավարվել են Դաշնակցության ԿԿ-ի 3 աշխատակիցների կողմից¹⁰³: Փաստերը վկայում են, որ դաշնակցական խմբեր, էլ չենք խոսում անհատների մասին, Հայաստանում գործել են մինչև համատարած կոլեկտիվացման ավարտը՝ 1930-ական թվականների երկրորդ կեսը:

9. 1920-ական թթ. խորհրդային իշխանություններին հաջողվեց Հայաստանում Դաշնակցությանը քայքայել կազմակերպորեն, բայց ոչ գաղափարապես: «ՀՅԴ գաղափար է,- գրում է վաստակաշատ պատմաբան Վլ. Ղազախեցյանը,- որ տիրում էր շատ մարդկանց, հատկապես մտավորականությանը, գյուղական բնակչությանը, արևմտահայ գաղթականությանը և որի (գաղափարի) դեմ հարկ կլինե՞ր տևական պայքար մղել»¹⁰⁴: Մարդկանց գլխից ու մտածելակերպից գաղափարներ արմատախիլ անելը դժվարին խնդիր էր. կամ պետք էր տվյալ գաղափարը կրողների համար

102 «Совершенно секретно», Лубянка-Сталину о положении в стране (1922-1934 гг.), М., 2001, т. 1, (1922-1923 гг.), часть 2, с. 927.

103 Տե՛ս նույն տեղում, հատ. 8, մաս 2, Մ., 2008, էջ 1329-1330:

104 «Հ. Յ. Դաշնակցությունը և խորհրդային իշխանությունը», էջ 6:

այլընտրանքներ առաջարկել և դրանք կյանքով ապացուցել, կամ էլ, եթե դա չկար, ապա խորհրդային բռնավարչակարգի պայմաններում այլախոհական գաղափարների արմատախիլ անելու միջոցներ էին դառնում քաղաքական բռնաճնշումներն ու ռեպրեսիաները, ինչպիսիք կիրառվեցին 1930-ական թթ. և հետագա տարիներին:

10. ՀՅԴ-ն հայտնվեց հարկադիր տարագրության մեջ: Նրա գործունեության ծանրության կենտրոնը փոխադրվեց գաղթաշխարհ (Սփյուռք): Սակայն ՀՅ Դաշնակցությունը անտեսանելի հոգևոր թելերով շարունակեց կապված մնալ հայրենի փոքր հողակտորի՝ Խորհրդային Հայաստանի, ազգային ինքնագիտակցություն ունեցող հայ մարդու և հայ հանրության հետ:

11. Թեև ՀՅ Դաշնակցությունը խորհրդային երկրում կազմակերպորեն վերացվեց (կազմաքանդվեց), սակայն հայ հասարակության առանձին շերտերի գիտակցության մեջ նստած նրա գաղափարները հնարավոր չեղավ մինչև վերջ արմատախիլ անել: Այդ գաղափարները 70 տարի մնացին անթեղված Խորհրդային Հայաստանում: Ի վերջո նպաստավոր ժամանակների գալուն պես՝ նոր, փոփոխված պայմաններում, 1990 թ. օգոստոսի 8-ին ՀՅ Դաշնակցությունը կրկին բացահայտեց իր կազմակերպության ներկայությունը մայր Հայրենիքում և իր ծանրակշիռ մասնակցությունը բերեց Հայոց անկախ պետականության կառուցման և Արցախի ազատագրության գործին:

Summary

CONVENTION “OF FORMER MEMBERS OF ARF DASHNAKTSUTYUN” IN ARMENIA IN 1923

Under the light of historical and critical revaluations

Ararat M. Hakobyan

Key words – ARF Dashnaktsutyun, congress, elimination, A. Bakunts, Soviet Armenia, stenographic protocol, Armenian Communist Party, social origin, A. Mravyan, decision, resolution, 2nd International.

After the Sovietization of Armenia, ARF Dashnaktsutyun became the main target of the Communist Party on the way of the establishment of a one-party regime in Armenia. To this end, on behalf of the government party bodies a convention was prepared and conducted by the “former members of the ARF Dashnaktsutyun” in Armenia on November 24, 1923 to discuss the elimination of the Armenian organizations and members of the ARF Dashnaktsutyun. Critical study of the convention’s materials shows that, although the ordinary members of ARF Dashnaktsutyun announced the rejection of their membership in the ARF under the fear of losing their jobs, and under state duress, but some of them did not make a statement, and some even remained faithful to the ideol-

ogy of ARF Dashnaktsutyun. Despite the fact that the reports and speeches were read following a pre-planned scenario, in consequence of which it was decided to eliminate the organizations of ARF in Armenia, a letter-application was addressed to the 2nd International Bureau, but even then, the groups and the organizations of ARF Dashnaktsutyun continued their underground activities in Soviet Armenia. We can say that the so-called “self-destruction convention of the ARF Dashnaktsutyun” did not reached its goal completely.

According to the data of Joint State Political Administration of the Soviet Union on January 1, 1930, there were 70 ARF groups with 538 members in the USSR, which consisted of 6 organizations and had a control center. Facts also show that the allied groups and individuals were operating in Armenia until the end of sovietization in the second half of the 1930s. In the end, due to the repressive policies of the communist government, ARF Dashnaktsutyun was forced to exile. The center of gravity of the party moved to the diaspora. Despite this, the party was still in the spiritual connection with the homeland until the collapse of the USSR, and after the destruction of communist totalitarianism, ARF Dashnaktsutyun returned home. In August 1990, the party was fully present in Armenia and played an important role in the liberation of Artsakh and in the creation of the modern independent Republic of Armenia.

Резюме

СЪЕЗД “БЫВШИХ ЧЛЕНОВ АРФ ДАШНАКЦУТЮН” В АРМЕНИИ В 1923 ГОДУ

При свете историко – критических переоценок

Арапат М. Акопян

Ключевые слова – АРФ Дашнакцутюн, съезд, устранение, А. Бакунц, Советская Армения, стенографический протокол, компартия Армении, социальное происхождение, А. Мравян, решение, резолюция, 2-ой Интернационал.

После советизации Армении основной мишенью коммунистической партии на пути установления однопартийного режима стал главный политический соперник и самая мощная партия армянской действительности – АРФ Дашнакцутюн. С этой целью по поручению государственных-партийных органов был подготовлен и проведен съезд “бывших членов АРФ Дашнакцутюн” 24-го ноября 1923 года где обсуждались вопросы устранения организаций дашнаков в Армении. Критическое изучение материалов съезда показывает, что, хотя под страхом потерять работу и под государственным принуждением рядовые члены АРФ и объявили об отказе от своего членства в АРФ, но некоторые из них не подали заявление, а некоторые, даже выступившие с заявлением, внутренне оставались верными идеологии АРФ Дашнакцутюн. Несмотря на то, что по заранее запланиро-

ванному сценарию были прочитаны доклады и произнесены речи, прозвучали вопросы и ответы, вследствие чего было принято решение ликвидировать организации АРФ Дашнакцутюн в Армении. Но и после этого группы и организации АРФ Дашнакцутюн подпольно и полуподпольно продолжали свою деятельность в Советской Армении. Можно сказать, что так называемый “съезд посвященный самоликвидации АРФ Дашнакцутюн” полностью не достиг своей цели.

По данным Объединённого Госполитуправления СССР 1-го января 1930 года в СССР насчитывалось 70 групп АРФ Дашнакцутюн с 538 членами, которые состояли из 6 организаций и имели центр управления (ЦУ). Факты также показывают, что группы и отдельные члены действовали в Армении вплоть до конца коллективизации во второй половине 1930-х годов. В конце концов, из за репрессивной политики коммунистической власти партия АРФ Дашнакцутюн оказалась в изгнании. Центр тяжести партийной деятельности переместился в диаспору. Несмотря на это, партия по-прежнему оставалась в духовной связи с родиной до распада СССР. А после устранения коммунистического тоталитаризма, АРФ Дашнакцутюн возвратилась на Родину. В августе 1990 года партия раскрыла свое присутствие в Армении и сыграла большую роль в освобождении Арцаха и в создании независимой Республики Армения.

ՎԻՃԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՏՎՅԱԼՆԵՐ

Հ Ա Մ Ա Գ Ո Ւ Մ Ա Ր Ի Կ Ա Ջ Մ Ի Մ Ա Ս Ի Ն

(Տվյալներ մանրատախտի հանձնաժողովի կողմից)

ԳԱՎԱՌԱԿԱՆ ԿՈՆՖԵՐԱՆՍՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ ՀԱՄԱՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԻՆ ՄԱՍՆԱԿՑԵԼՈՒ ԴԱՄԱՐ ԸՆՏՐՎԱԾ ՊԱՏԳԱՄԱՎՈՐՆԵՐԻ ՑԱՆԿ*

№.16	ԱՆՈՒՆ ԱՋԳԱՆՈՒՆ	Ստամ	Կուսակցական պաշտոններ
ՋԱՆԳԵՋՈՒՐԻ ԾՐՋԱՆ			
1	Ալեքսանդր Բակունց	1915	Զանգեզուրի կոմ. անդամ
2	Ասատ. Գյորգյան (Սոսունց)	1898	» » » »
3	Միսակ Հայրապետյան	1914	Ազիատոր
4	Նիկոլայ Դորունց	1912	Զանգեզուրի կ. կոմ. անդամ
5	Նիկոլայ Կրմենանց	1917	Միսյանի շրջ. կոմ. անդամ
6	Հովհաննես Գրիգորյան	1910	Շարքային
7	Լևոն Պետրոսյան	1903	Գալատական կոմ. անդամ
8	Խաչիկ Դանելյան	1917	Կազմակերպիչ և պրոպագ.
9	Համազասպ Յեպիսկոպոսյան	1903	» և մարտական
ՍԻՍՅԱՆ			
10	Գրիգոր Մելիք-Թանգյան	1907	Շարքային
11	Յերվանդ Աղայան	1905	»
12	Յեղո Ղազարյան	1905	»
13	Ալեքսան Ալեքսանյան	1905	»
14	Ստեփան Մելիք Փարսադանյան	1905	»
15	Դավիթ Դավթյան	1914	Կազմակերպչական
16	Ղեվոնդ Մխիթարյան	1917	Շարքային
17	Սարգիս Փիլիպոսյան	1909	»
ԼՈՒԻ ՓԱՄԲԱԿ			
18	Գամառ Տեր-Մարտիրոսյան	1903	Կազմակերպչական և մարտ.
19	Գրիգոր Հարությունյան	1901	Ռազմական
20	Ալեքսանդր Նալբանդյան	1918	Շարքային
21	Գեվորգ Մելիք Գեվորգյան	1904	Շրջանային կոմ. անդամ
22	Հովհաննես Ստեփանյան	1900	Շարքային
23	Գեղամ Ղազարյան	1917	Շրջանային կոմ. անդամ
24	Աերգեյ Տ. Գեվորգյան	1913	» » »
25	Սևրակ Պետրոսյան	1907	Շարքային
26	Վաղինակ Ստեփանյան	1905	»
27	Սամսոն Լորեյան	1906	Շրջանային կոմ. անդամ.

* Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 221, թթ. 76-80:

№№	ԱՆՈՒՆ ԱԶԳԱՆՈՒՆ	Ստամբ	Կուռակցական պաշտոններ
28	Շահնազար Շահնազարյան	1905 թ.	Շրջանային Կոմ. անդամ
29	Արսեն Յեղշադյան	1904	Շարքային
30	Մարտիրոս Բարայան	1916	»
31	Գարեգին Խարազյան	1903	»
32	Ջուժուղ Գինոսյան	1903	»
33	Մացակ Բարայան	1917	»
34	Յեղիշե Իսահակյան	1917	»
35	Ստեփան Աբովյան	1915	»
36	Հաջի-Բար Մելքոնյան	1917	»
37	Լևոն Թորոսյան	1914	»
38	Համայակ Տ. Հովհաննեսյան	1912	»
39	Սայադ Տ. Հարությունյան	1914	»
40	Մկրտիչ Սուքիասյան	1914	»
ՂԱՍԱՐԼՈՒ			
41	Հակոբ Տ. Գևորգյան	1901	Շարքային
42	Մկրտիչ Թախրյան	1890	Կազմակ. գրադար. և շրջիկ
43	Բարեղամ Սայադյան	1914	Շարքային
44	Հարություն Բաղայան	1995	»
ԱԽՏԱ			
45	Յևերեմ Բաղդասարյան	1899	Շարքային
46	Սողոմոն Բաղոյան	1916	Կոմիտեյի անդամ
47	Արմենակ Ստեփանյան	1912	Շրջանային Կոմ անդամ
48	Տիգրան Գրիգորյան	1917	» » »
49	Պաշտուր Տ. Թումասյան	1919	» » »
50	Արամ Տոնյան	1912	» » »
51	Մաթեվոս Մանուկյան	1906	Բալախանիկոմ. անդամ
52	Թադեվոս Ղարազոզյան	1905	Յենթակոմ. անդամ
53	Սայադ Նազարյան	1918	Շարքային
ԲԱՇԿԱՌՆԻ			
54	Հովհաննես Պանադյան	1895	Շարքային
55	Համբո Մելքոնյան	1914	»
ԿՈՏԱՅԲ			
56	Աբգար Հովհաննեսյան	1905	Ազգային խորհրդի անդամ
57	Կարապետ »	1914	Շարքային
ՅԵՐԵՎԱՆ ԲԱՂԱԲ			
58	Ավագ Բունյաթյան	1906	Շրջանային Կոմ. անդամ
59	Շավարշ Բասենցյան	1901	Ղարսի Կ. կոմի. անդամ
60	Միհրան Տ. Գրիգորյան	1912	Պրոպագանդիստ
61	Յերվանդ Պանավղալ	1901	Շարքային
62	Բժիշկ Ասոյան	1915	»
63	Մանուկ Սարգսյան	1917	»

ՊԱՅՄԱՆԱՏՄԱՆ Բ. (ԺԳ) ԿԱՐԻ, ԹԻՎ 3 (55), ԽԱՄԻ-ԱՆԱԿՄԵՆԻԲԵՐ, 2016
 ՎԿՄ ԽԱՄԱԽԱՅԻՎԱԿԱՆ ԽԱՆՈՂԵՆ

№	ԱՆՈՒՆ ԱԶԳԱՆՈՒՆ	Ստաժ	Կուսակցական պաշտոններ
64	Հայկ Ավագյան	1914	Շարքային
65	Պողոս Պոխիկյան	1917	»
66	Խաչատուր Մ. Բարխուդարյան	1905	»
67	Տրդատ Տրդատյան	1905	Վրաստանի Կ. Կ. անդամ
68	Ամբատ Ամիրխանյան	1905	Կոմիտ. անդամ
69	Մկրտիչ Աղաբաբյան	1905	Շարքային
70	Մկրտիչ Ավագյան	1908	»
71	Հրանտ Կարինյան	1905	Պրոպակ. կուս. թերթի խմբ.
72	Զաչուղ Աբրահամյան	1903	Շարքային
73	Հովհաննես Առաքելյան	1906	«
74	Սարգիս Բոչարյան	1906	Պրոպականդիստ
75	Սարգիս Տ. Հովհաննիսյան	1915	»
76	Գրիգոր Ներսեսյան	1913	Շրջանային կոմ. անդամ
77	Արշակ Սինանյան	1894	Շարքային
78	Գարեգին Մովսիսյան	1912	»
79	Անդրեյ Կարապետյան	1903	»
80	Մկրտիչ Զաքարյան	1915	»
81	Վարդան Մելիք Ավետիսյան	1917	Ազիտատոր
82	Վարդան Բարտաշյան	1918	»
83	Նյուքար Լոլոյան	1918	»
84	Կարապետ Գորյանյան	1918	»
85	Արտեմ Տ. Հարությունյան	1915	Շարքային
86	Արամ Սարգսյան	1918	»
87	Մկրտիչ Մարքարյան	1918	»
88	Գրիգոր Գրիգորյան	1918	»
89	Միքայիլ Մարության	1917	»
90	Սարգիս Բեգլարյան	1917	»
ՆՈՐ ԲԱՅԱԶԵԴ			
91	Լևոն Նավասարդյան	1915	Կոմ. անդամ
92	Վահան Ամրագյան	1913	Յերիտառ. միութ. անդամ
93	Հրաչ Տ. Հովհաննիսյան	1910	Ուսանող. միութ. անդամ
94	Տիգրան Մարքարյան	1918	Շարքային
95	Մենեքերիմ Ադիլխանյան	1902	Պրոպականդիստ
96	Հովհաննես Խիզանյան	1908	Խմբագիր
97	Նիկողոս Մուրադյան	1902	Շարքային
98	Խորեն Իսահակյան	1907	Կ. կոմ. անդամ
99	Հակոբ Գնունի	1895	Կ. անդամ
100	Ջավադ Նահապետյան	1918	Շարքային
101	Արտեմ Մուրադյան	1918	»
102	Բեգլար Հովհաննիսյան	1915	Շրջանային կոմ. անդամ
103	Բազրատ Հովհանյան	1918	Շարքային
104	Խաչատուր Մովսեսյան	1918	»
105	Աթաբեգ Բաղալյան	1908	»
106	Յեզնիկ Նալբանդյան	1917	»

№№	ԱՆՈՒՆ ԱԶԳԱՆՈՒՆ	Ստամբ	Կուսակցական պաշտոններ
107	Հակոբ Տ. Վարդանյան	1917 թ.	Շարքային
	ԵԶՄԻԱՄԻՆ		
108	Սմբատ Կարոյան	1913	Շրջանային կոմ. անդամ
109	Թաթևիկա Սարուխանյան	1892	» » »
110	Ղազար Փարսաղանյան	1915	Շարքային
111	Արեստակես Ասլիյան	1900	կոմ. անդամ
112	Ավետիս Գասպարյան	1904	» »
113	Կարապետ Յենգիբարյան	1903	» »
114	Անուշավան Տ. Միքայելյան	1906	կ. կոմ. անդամ
115	Արամ Աղաջանյան	1900	» » »
116	Սահակ Կարճիկյան	1911	Շարքային
117	Սարգիս Վարդիկյան	1903	»
118	Միհրան Մամիկոնյան	1913	Կազմակերպիչ
119	Վերգիլես Սանսյան	1915	Շարքային
120	Պոստ (սասունցի)	1905	Խմբավետ
121	Մուշեղ Բարսեղյան	1899	Շարքային
122	Խոսրով Ասլանյան	1900	Մարտական
123	Մկրտիչ Ղազարյան	1915	Շարքային
124	Բարդուղ Վարդանյան	1900	կոմ. անդամ
125	Բազրադ Մանուկյան	1902	Շարքային
126	Ղուկաս Հովհաննեսյան	1916	Մարտական
127	Գեվորգ Փանոյան	1895	Շարքային
128	Վաչական Շահազիզյան	1998	Շրջանային կոմ. անդամ
129	Մովսես Գրիգորյան	1912	» » »
130	Հայկ Աբրահամյան	1917	Կազմակերպչական
131	Մանուկ Գեվորգյան	1906	Շարքային
132	Վարդ Կոստանյան	1918	»
133	Գեվորգ Սահակյան	1916	Պրոպագանդիստ
134	Հովհաննես Մուշեղյան	1918	Շարքային
135	Հարություն Կարապետյան	1915	Ռազմական
136	Միհրան Մանուկյան	1917	»
137	Մամբրե Հայրապետյան	1914	Շարքային
138	Արամ Զբաղյան	1906	»
139	Յերվանդ Գանիելյան	1910	»
140	Միհրան Սերջանյան	1911	Կազմակերպչական
141	Պետրոս Սարգսյան	1908	Մարտական
142	Հայկ Պետրոսյան	1915	Շարքային
	ԱՆԵԳՊՈԼ		
143	Արշակ Առուստամյան	1912	Յերկաթուղու կոմ. անդամ
144	Մամիկոն Ալթունյան Կ	1916	Յերկաթուղու կոմ. անդամ
145	Միխիթար Տ. Աբրամյան	1907	կոմ. անդամ
146	Միհրան Տ. Սահակյան	1909	Պրոպագանդ. և կոմ. անդ.
147	Միքայել Այվազյան	1904	կոմ. անդամ
148	Խորեն Այվազյան	1918	Կազմակերպչական

№	ԱՆՈՒՆ ԱԶԳԱՆՈՒՆ	Ստամբ	Կուսակցական պաշտոններ
149	Սմբատ Ավաքյան	1917 թ.	Զանազան պաշտոններ
150	Վրամ Հակովբյան	1900	Շարքային
151	Մովսես Դավթյան	1907	»
152	Գուրգեն Հարոյան	1918	»
153	Տաճատ Լիմոյան	1915	Կոմ. անդամ
154	Մարիյամ Բաղչյան	1897	Շարքային
155	Մկրտիչ Ստեփանյան	1904	Շրջանային Կ. անդ. խմբուպ.
156	Առաքել Սիմոնյան	1900	Կոմ. անդամ
157	Գալուստ Ավետիսյան	1905	Շարքային
158	Հովհաննես Զիաչյան	1917	Աշակ. միութ. նախադաս
159	Հարություն Հակոբյան	1903	Շարքային
160	Համազասպ Տիգրանյան	1917	»
161	Դավիթ Գեվորգյան	1917	»
162	Արտավազ Գրիգորյան	1917	»
163	Արտաշես Բաղալյան	1917	Կազմակերպչական
164	Հովսեփ Միրզոյան	1917	Շարքային
165	Հարություն Ղարախանյան	1917	Շրջանային կոմ. անդամ
166	Հովսեփ Իգիթյան	1917	Շարքային
167	Արտաշես Մելքոնյան	1917	Կոմ. անդամ
168	Աթանես Աթանեսյան	1905	Շարքային
169	Հակոբ Թաշլիյան	1919	»
170	Սամսոն Ղարիբյան	1917	Զանազան պաշտոններ
171	Գրիգոր Բալասրեղյան	1908	Երրորդի և Լոռվա Կ. անդ.
172	Արսեն Տ. Դավթյան	1903	Շրջանային կոմ. անդամ
173	Գրիգոր Վարդանյան		
174	Պողոս Տ. Պողոսյան		
175	Հարություն Թումայան	1917	Շրջանային կոմ. անդամ
		1914	Գանձ. և Վրաստ. Կ. Կ. անդ.
		1915	Ղարաբաղի կոմ. անդամ
	ՍԱՆԱԿԻՆ		
176	Գասպար Բաղդասարյան	1914	Զանազան պաշտոններ
	ԹԱԼԻՆ		
177	Կիրակոս Համբարձումյան		
178	Հարություն Սերոբյան	1905	Մարտական
179	Մարքար Առաքելյան	1904	Կոմ. քարտուղար
180	Մուշեղ Դարմանյան	1900	Կոմիտեյի անդամ
181	Գրիգոր Սարգսյան	1907	Յենթակոմ. անդամ
		1904	Շարքային
	ԳԻԼԻՋԱՆ		
182	Մաթեվոս Մաթեվոսյան	1906	Կոմիտեյի անդամ
183	Բենտ Սարիբեղյան	1914	»
184	Ասատուր Ալիխանյան	1892	»

№№	ԱՆՈՒՆ ԱԶԳԱՆՈՒՆ	Ստաժ	Կուսակցական պաշտոններ
185	Գրիգոր Շահնազարյան	1919 թ.	Շարքային
186	Կարապետ Սարուխանյան	1905	»
187	Խոսրով Շիրինյան	1912	»
188	Գրիգոր Տ. Կոսկանյան	1905	Կոմիտեյի անդամ
189	Բազրադ Մհակյան	1916	Շարքային
190	Մովակ Մովյան	1910	»
ԳԱՐՍՎԱՍՏԱՆ			
191	Ռուբեն Աբրամյան	1917	Լոռվա Կոմիտե
192	Ստեփան Կանավուգյան	1917	Կազմակերպչական
ԳԱՐԱԼԱԳՅԱԶ			
193	Լեվոն Դովլաթյան	1907	Շարքային
194	Մովսես Մովսեսյան	1915	»
195	Մխակ Ավաքյան	1919	»
196	Մովսես Մնացականյան	1905	»
197	Սարգիս Սարգսյան	1900	Կոմիտեյի անդամ
ԲԱԳՈՒ			
198	Գրիգոր Գեորգյան	1910	Խմբակների կազմակերպիչ
199	Վահան Բեջանյան	1898	Կենտ. Կոմի. անդամ
200	Գեղամ Բուշտունի	1903	Շարքային
201	Գրիգոր Մովսեսյան	1902	»
202	Ռաշիդ Հակոբյան	1913	Սուբանդակ
203	Իսրահել Գյուլիբեքյան	1900	Պրոպագանդիստ
204	Սարգիս Աղամյան	1905	Շարքային
205	Բենյամին Մարտիրոսյան	1903	»
ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐ ՆԱԽԱԶԵՌՆՈՂ ԲՅՈՒՐՈՑԻ ԱՆԿՈՒՄՆԵՐ, ՎՈՐՈՆԻՔ ԶԵՆ ԸՆՏՐՎԵԼ ՇՐՋԱՆՆԵՐԻՑ			
206	Աբրահամ Պետրոսյան	1909	Գանձակի Բաթումի Կ.Կ.ա.
207	Ռուբեն Տոնյան	1917	Պրոպագանդիստ
208	Սիմոն Փոլյան	1917	Բազմի Կ. Կոմ. անդամ
ՅԵՐԻՏԱՍԱՐԻ ԴԱՇՆԱԿՅԱԿԱՆ ՆԵՐՎԱՅԱՑՈՒՑԻՉ.			
209	Մկրտիչ Մարգարյան	1918	Վաղարշապ. աշակերտ, մի- ության նախագահ
210	Միքակ Մարության (Լիմուել)	1917	«Յերկիր» թերթի խմբագիր և կոլեկտիվի նախագահ
211	Սուրեն Տ. Հարությանյան	1918	Շարքային
212	Գրիգոր Գրիգորյան (Գրո)	1918	Աշակերտ միության վար- չության անդամ
213	Կարապետ Գորջունյան	1918	Աշակերտական միութ. անդ.
214	Վահան Ասսանյան	1917	Հայաստանի դաշն.աշ. միութ. Կենտ. Կոմի. անդամ

№	ԱՆՈՒՆ ԱԶԳԱՆՈՒՆ	Ստամ	Կուսակցական պաշտոններ
215	Սարգիս Բեգլարյան	1917 թ.	Աշակերտ. միութ. անդամ
216	Աբամ Սարգիսյան	1915	Հայաստանի դաշ. աշա. մի- ության Կ. Կոմ. անդամ
217	Վարդան Քարտաշյան	1918	Վաղարշապ. դաշ. աշակեր- միութ. վարչութ. անդ., և քարտուղար
218	Մկրտիչ Զաքարյան	1918	Յերեվանի աշակերտ. միու- թյան վարչութ. անդամ
219	Վարդան Մելիք Ավետիսյան	1915	Շարքային
220	Նյուբար Զոլոյան	1919	«Վասպուրական» աշակեր- միության անդամ
ԶԱՆԱԶԱՆ ՎԱՅՐԵՐԻՑ			
	27 հոգի		

Ընդամենը 247 պատգամավոր

Համագումարի պատգամավորների խմբանկար